

Descriptive Bibliography of the Interpretation Attributed to Imam Hasan Askari (AS)*

Kazem Ostadi**

Abstract

From the past until now, conflicting opinions have been expressed about the interpretation attributed to Imam Hasan Askari (AS). Some consider the book as forged, while others regard it as a valid work either explicitly or implicitly attributed to Imam Hasan Askari (AS). Some recent researches have also attributed this work to Nasser Al-Haqq Atrush, the ruler of Tabaristan, due to an error, falsely associating it with the eleventh Imam of Imamiyya Shia. Considering the importance of the interpretation attributed to Imam Hasan Askari (AS), it is now necessary to conduct further and more recent research on Tafsir Askari (Askari's Interpretation). Therefore, researchers interested in this area need a bibliography of this interpretation and should be aware of the number of independent and non-independent works written in recent decades on the interpretation attributed to Imam Askari (AS), as well as other relevant sources they can refer to. In the present study, a preliminary introduction is presented, providing a descriptive overview of 46 independent works and a bibliography of 90 works related to Askari's Interpretation.

Keyword: Imam Hasan Askari (AS); Bibliography; Nasser Al-Haqq Atrush; Shia History; Shia Works

---

* Received: 2023-April-09 Accepted: 2024-February-25

** Master Graduated of Quranic and Hadith Sciences of University of Quran and Hadith; Manuscript Researcher and Researcher of Islamic Studies, Qom, Iran. Email: kazemostadi@gmail.com

دو فصلنامه تفسیر پژوهی

سال دهم، جلد دوم، پیاپی ۲۰

پاییز و زمستان ۱۴۰۲

صفحات ۸۸-۳۹

مقاله علمی - پژوهشی

مآخذشناسی توصیفی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)*

کاظم استادی**

چکیده

از گذشته تاکنون، نظرات متضادی درباره‌ی این تفسیر بیان شده است؛ عده‌ای کتاب را مخدوش و عده‌ای موضوع می‌دانند، عده‌ای نیز کتاب را به تصریح یا اشاره، معتبر دانسته‌اند. برخی نیز در تحقیقات جدیدی این اثر را از تألیفات ناصر للحق اطروش، حاکم طبرستان برشمرده‌اند که بر اثر خطا، به امام یازدهم شیعیان امامیه (ع) منسوب شده است. با توجه به اهمیت کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، اکنون لازم است درباره‌ی تفسیر عسکری، تحقیقات بیشتر و جدیدتری صورت گیرد. بنابراین پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه، نیازمند به مآخذشناسی پیرامون این تفسیر هستند و باید بدانند که چه تعداد آثار مستقل و غیرمستقلی در دهه‌های اخیر درباره‌ی تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) نگارش یافته است و جدای از آن، به چه منابع مرتبط دیگری می‌توانند مراجعه نمایند. در پژوهش حاضر، ضمن طرح مقدماتی به معرفی توصیفی ۴۶ اثر مستقل و نیز معرفی شناسنامه‌ای ۹۰ اثر مرتبط با تفسیر عسکری پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: امام حسن عسکری (ع)، کتاب‌شناسی، ناصر اطروش، تاریخ شیعه، آثار شیعه

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۷

** دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قرآن و حدیث؛ نسخه پژوه و پژوهشگر مطالعات اسلامی. قم، ایران. ایمیل: kazemostadi@gmail.com

۱- مقدمه

حسن بن علی بن محمد (۲۳۲-۲۶۰ق) مشهور به امام حسن عسکری (ع)، یازدهمین امام ما شیعیان اثناعشری و فرزند امام علی بن محمد الهادی (ع) و پدر امام زمان (ع) می‌باشد. امام حسن عسکری (ع) با عمر کوتاه خود، شش سال امامت شیعیان را بر عهده داشت و دوره‌ی امامتشان با سه خلیفه‌ی عباسی، یعنی معتز عباسی (۲۵۲-۲۵۵ق)، مهتدی (۲۵۵-۲۵۶ق) و معتمد (۲۵۶-۲۷۹ق) هم‌زمان بوده است (نک: پاکتچی، ۱۳۹۱: سراسرمتن). مشهورترین لقب امام (ع)، عسکری است که به علت سکونت ایشان در سامرا بوده است (نک: ابن خلکان، ۱۹۷۱م: ۹۵/۲؛ محلاتی، ۱۳۸۴: سراسرمتن).

معتصم عباسی فرزند هارون، سپاه عظیمی از ترکان را به خدمت حکومت خود گرفته بود و چون شهر بغداد ظرفیت آن تعداد سرباز را نداشت، تصمیم گرفت که جای مناسبی را در نظر بگیرد تا پایتخت خود گرداند و این نظامیان ترک را نیز در آنجا سُکنا دهد. این بود که در سال ۲۲۱ق، سامرا را شهر نظامی (عسکر) و پایتخت خود قرار داد (نک: محلاتی، ۱۳۸۴: سراسرمتن).

امام حسن عسکری (ع) از حدود یک یا پنج سالگی تا آخر عمر خود، یعنی ۲۸ سالگی، در این شهر نظامی «تحت نظر، حصر یا زندانی» بوده و حتی حدود دو سال از شش سال دوران امامت خود را نیز، در زندان سامرا سپری کرده‌اند (نک: بهنیافر، ۱۳۹۱: سراسرمتن؛ پاکتچی، ۱۳۹۱: سراسرمتن).

با توجه به اسناد و شواهد زندگی امام حسن عسکری (ع)، ایشان از سامرا خارج نشده‌اند و نیز گفته می‌شود که به حج هم مشرف نگشته‌اند. حتی از برخی گزارش‌های تاریخی برمی‌آید که محدودیت‌های ویژه‌ای برای ارتباط مستقیم شیعیان با امام

عسکری (ع) وجود داشته است؛ به گونه‌ای که شیعیان در مسیر حرکت دسته‌ی نظامی که امام را تحت‌الحفظ به دارالخلافه عباسی می‌بردند، حاضر می‌شدند تا بلکه بتوانند امام را از دور ملاقات کنند (همان).

۱-۱- پیرامون انتسابات به امام حسن عسکری (ع)

در قرون گذشته، مکان‌ها و آثاری به امام حسن عسکری (ع) منسوب شده‌اند، اما به نظر می‌رسد که غالب «روایات، احادیث، نامه‌ها و وقایعی» که به شهر سامرا و راپیان مرتبط با آن دیار ختم نمی‌شوند، انتسابی ناصواب به امام حسن عسکری (ع) می‌باشند و آن‌ها را می‌توان با توجه به شواهدی، مرتبط با زندگی ناصر کبیر اطروش و تشابه اسمی وی با امام (ع) دانست. به عبارت دیگر، شباهت «کنیه، نام، نام پدر و محل زندگی» امام یازدهم (ع) با حسن بن علی عسکری اطروش، حاکم طبرستان و امام زیدیه (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ش، سراسرمتن)، سبب شده که برخی از وقایع زندگی و روایات و نامه‌های ناصر للحق اطروش در میراث متقدم به اشتباه منسوب به امام یازدهم (ع) ما شیعیان گردند؛ به عنوان نمونه: سفر گرگان یا جرجان:

درباره‌ی ادعای «سفر امام حسن عسکری (ع)» به جرجان یا گرگان (نک: راوندی، ۱۴۰۹ق: ۱/۴۲۵ و ۴۲۶)، سؤالاتی مطرح هستند که هنوز پژوهشگران به آن‌ها پاسخ نداده و این ابهامات پیش رو را مرتفع ننموده‌اند. سؤالاتی همانند: ۱- چرا امام عسکری (ع) به منطقه‌ی جرجان قدیم یا گرگان ایران سفر کرده‌اند؟ علت مهم برای اقدام به این سفر چه بوده است؟ و چرا امام (ع) به مناطق دیگری از «عراق یا جزیره‌العرب یا ایران» سفر ننموده‌اند؟ ۲- این سفر امام (ع) به گرگان یا جرجان در چه سنی بوده است؟ و آیا در این زمان، امام عسکری (ع) محصور یا زندانی بوده‌اند یا

خیر؟ ۳- فاصله‌ی میان محدوده‌ی استرآباد قدیم تا شهر سامرای عراق که محل زندگی امام حسن عسکری (ع) بوده، بیش از ۱۱۰۰ کیلومتر است؛ چرا گزارشی از منازل مسیر سفر امام (ع) در منابع تاریخی وروایی ما موجود نیست؟

شاید ادعا شود که امام حسن عسکری (ع) سفری عادی نداشته‌اند و این سفر، خارق‌العاده و با طی‌الارض صورت گرفته است. با این فرض نیز، ابهامات و سؤالاتی پیش روی ما قرار دارد؛ همانند: ۱- چه امر مهمی وجود داشته است تا نیاز شده که امام (ع) طی‌الارض نمایند و به گرگان یا جرجان منتقل شوند؟ ۲- آیا امام حسن عسکری (ع) به مناطق دیگری و برای امور مشابهی نیز، طی‌الارض انجام داده‌اند؟ ۳- اگر سفر طی‌الارض امام حسن عسکری (ع) در این مورد خاص، «استثنا» است، لازم است پژوهشگران تبیین نمایند که چرا این استثنا در زندگی ایشان رخ داده است؟

۱-۲- آثار و تألیفات منسوب به امام حسن عسکری (ع)

آثار و نوشته‌های متعددی به اهل‌بیت (ع) و امامان منسوب شده است که عده‌ای از آن‌ها موجود نیستند. اما برخی نوشته‌ها، رسائل و یا کتب منسوب شده به امامان (ع) که اکنون در دسترس هستند (نک: امین‌عاملی، ۱۴۰۳ق: ۲/۳۲۲ الی ۵۸۸). در این میان، چندین اثر به امام حسن عسکری (ع) منسوب شده‌اند (نک: جعفریان، ۱۳۷۱: سراسرمتن)؛ همانند «مواعظ قصار» یا «رساله‌ی منقبت» (نک: امین‌عاملی، ۱۴۰۳ق: ۲/۵۸۸)؛ و برخی دیگر عبارت‌اند از: الف) تفسیر؛ کتاب تفسیری به امام عسکری (علیه‌السلام) نسبت داده شده که شامل تفسیر سوره‌ی حمد و قسمتی از سوره‌ی بقره است (نک: عسکری، ۱۴۰۹ق: سراسرمتن). ب) کتاب المقنعه؛ کتاب یا رساله‌ای است که «ابن‌شهر آشوب» تحت عنوان «المقنعه» به امام حسن عسکری (ع) منسوب کرده

است (نک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۴/۴۲۴). (ج) نامه‌های منسوب به امام حسن عسکری (ع)؛ که برخی از آن‌ها در الفقیه شیخ صدوق آمده است (نک: حسنی، ۱۳۹۷: سراسر متن)؛ به عنوان نمونه، نامه‌ی امام عسکری (ع) به پدر شیخ صدوق:

در بسیاری از منابع متأخر، توقیعی منسوب به امام حسن عسکری (ع) خطاب به علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (م ۳۲۹ق)، پدر شیخ صدوق ذکر شده (نک: علم‌الهدی، ۱۴۰۹ق: ۲/۲۶۴) که مختصر آن بدون ابتدای نامه، در المناقب شهر آشوب وجود دارد (نک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۴/۴۲۵ و ۴۲۶).

در این نامه، امام حسن عسکری (ع) پدر شیخ صدوق را با القابی چون «شیخی»، «معمدی» و «فقیهی» مورد خطاب قرار داده است (نک: علم‌الهدی، ۱۴۰۹ق: ۲/۲۶۴). که با تأملاتی می‌توان این نامه را جعلی، مشکوک یا حداقل متعلق به غیر امام یازدهم (ع) پنداشت؛ چرا که: (۱) رحلت امام عسکری (ع) در اوایل سال ۲۶۰ قمری است (نک: مفید، ۱۴۱۴ق: ۲/۳۱۳). (۲) تاریخ تولد پدر شیخ صدوق دقیقاً مشخص نیست، اما طبق برخی منابع، بیش از شصت سال داشته است که هنوز فرزندی نداشته است و گفته شده در آخر سال ۳۰۵ق که نیابت حسین بن روح، نایب سوم امام عصر (ع) تأیید شده، پدر شیخ صدوق، حداقل یک یا دو سال بعد از این نایب به واسطه‌ی ابوجعفر الاسود خواسته تا امام زمان دعا کنند که بچه‌دار شوند. امام (ع) نیز برای پدر شیخ صدوق دعا کرده است تا فرزندان مبارک برایش متولد شوند (نک: صدوق، ۱۳۹۵ق: ۲/۵۰۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۶۱). (۳) خود شیخ صدوق در کتاب کمال‌الدین، ضمن نقل موضوع، اضافه می‌کند که هر گاه ابوجعفر الاسود مرا می‌دید که برای طلب علم و دانش به محضر استاد می‌رفتم، به من می‌گفت: این علاقه و اشتیاق تو به علم، تعجبی ندارد؛ زیرا تو به دعای امام زمان (ع) متولد شده‌ای (نک: صدوق،

۱۳۹۵ق: ۵۰۳/۲). بنابراین، تولد شیخ صدوق منطقاً پس از سال ۳۰۷ و دست‌کم ۳۰۸ق می‌باشد. (۴) حال اگر ۶۱ را از ۳۰۸ کسر کنیم، سال ۲۴۷، یعنی حدود تولد پدر شیخ صدوق به دست می‌آید. نتیجه اینکه اگر امام عسکری (ع) ما بین سال ۲۵۵ تا ۲۵۹ق نامه‌ای به پدر شیخ صدوق نوشته باشند، به این معنی است که نامه‌ای به نوجوانی ۸ تا ۱۲ ساله نوشته‌اند.

آیا منطقی است که امام عسکری (ع) که البته در حصر و زندان بوده‌اند، نوجوانی را با القابی چون «شیخی»، «معمدی» و «فقیهی» مورد خطاب قرار دهند؟ اگر بخواهیم حس ظن به داستان نامه داشته باشیم، لازم است که فرض کنیم پدر شیخ صدوق حدود ۴۰ سالگی این نامه را از امام عسکری (ع) دریافت نموده و البته در ۹۰ تا ۱۰۰ سالگی بچه‌دار شده‌اند و پس از ۱۱۰ سالگی وفات یافته‌اند.

بنابراین، به نظر می‌رسد که این نامه از امام یازده (ع) نباشد و متعلق به شخص دیگری، همانند امام حسن بن علی عسکری اطروش (م ۳۰۴ق) باشد که تاریخ زندگی وی با شرحی که گذشت، هماهنگ است.

۲- طرح مسأله

تفسیر امام حسن بن علی عسکری (ع) از تفاسیر روایی و حدیثی متقدم شیعه امامیه محسوب می‌شود که در آن بسیاری از آیات، تأویل شده و غالب تأویل‌ها نیز درباره‌ی معجزات پیامبر (ص) و امامان شیعه و به نوعی مباحث امامت و ولایت است (عسکری، ۱۴۰۹ق: فهرست). متن موجود تفسیر امام حسن عسکری (ع)، ناقص و به نوعی درهم‌آمیخته است (استادی، ۱۴۰۰: انتهای متن) و فقط تا پایان آیه‌ی ۲۸۲ سوره بقره را شامل می‌باشد و حدود ۳۷۹ روایت در آن شماره‌گذاری شده است (عسکری، ۱۴۰۹ق: سراسر متن).

از گذشته تاکنون، نظرات متضادی پیرامون این تفسیر بیان شده است. عده‌ای کتاب را مخدوش و موضوع می‌دانند و به آن تصریح یا اشاره نموده‌اند (نک: بلاغی، بی تا: ۱ / ۴۹؛ شوشتری، ۱۴۰۱ / ۱ / ۱۵۲ - ۲۲۸؛ شعرانی، ۱۳۸۶: حاشیه‌ی مجمع‌البیان، ۱۰ / ۵۸۰). عده‌ای نیز کتاب را به تصریح یا اشاره، معتبر دانسته‌اند (نک: استادی، ۱۳۶۴: سراسر متن). حتی برخی از اندیشمندان که در انتساب کتاب تفسیر امام حسن عسکری (ع) استبعاد نموده‌اند، گفته‌اند: «کسی که در این تفسیر نظر بیندازد، هیچ شکّی در جعلی بودن آن نمی‌کند. مقام یک عالم محقق بالاتر از این است که چنین تفسیری بنویسد؛ تا چه رسد به اینکه امام، این سخنان را گفته باشد» (خویی، ۱۴۱۳ق: ۱۵۷/۱۳).

برخی نیز در تحقیقات جدیدی، این اثر را از تألیفات ناصر للحق اطروش، حاکم طبرستان برشمرده‌اند که بر اثر خطا، به امام یازدهم شیعیان امامیه (ع) منسوب شده است. زیرا اطروش از نظر نام (حسن)، نام پدر (علی)، کنیه (ابی محمد) و لقب (عسکری)، مشابه امام یازدهم (ع) ما شیعیان بوده است. همچنین، همانند ما شیعیان امامیه که برای امامان خود از عنوان «امام» و نیز لفظ احترام «علیه‌السلام» استفاده می‌کنیم، شیعیان زیدیه نیز برای برخی از بزرگان دینی خود که شرایط ویژه‌ای داشته‌اند، از همین عناوین و الفاظ احترامی استفاده می‌کنند. جدای از این‌ها، هم امام حسن عسکری (ع) امامیه و هم امام حسن عسکری زیدیه، هر دو در یک طبقه و عصر زندگی می‌نموده‌اند؛ به طوری که حتی ۲۸ سال از زندگی ایشان مشترک است. بنابراین، همین شباهت بسیار زیاد نام و ترجمه‌ی ایشان، سبب شده تا برخی از احادیث و یا آثار اطروش به امام یازدهم ما شیعیان منسوب گردد (نک: استادی، ۱۴۰۱: سراسر متن).

با توجه به اهمیت کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، اکنون لازم است پیرامون وی، تحقیقات بیشتر و جدیدتری صورت گیرد. بنابراین پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه، نیازمند به مآخذشناسی پیرامون این تفسیر هستند و باید بدانند که چه تعداد آثار مستقل و غیرمستقلی پیرامون تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) یا تفسیر ناصر اطروش در دهه‌های اخیر نگارش یافته و جدای از آن، به چه آثار دیگری می‌توانند به عنوان منابع مرتبط با این اثر، مراجعه نمود. در پژوهش حاضر، سعی شده است تا به این پرسش و نیاز پاسخ داده شود و ضمن جستجوی منابع مختلف، آثار مرتبط با تفسیر عسکری شناسایی و معرفی گردند.

۳- پیشینه

درباره‌ی شخصیت و زندگانی امام حسن عسکری (ع) منابعی موجود هستند؛ همانند: ۱- «کتاب‌شناسی امام عسکری (ع)»، نوشته‌ی علی کرچی، «کتاب‌شناسی سه زبانه امام حسن عسکری (ع)»، نوشته‌ی سید مجید نبوی و علی غضنفری و رضا مرادی‌سحر. اما پیرامون منابع و مآخذهای مورد نیاز برای پژوهش درباره‌ی تفسیر عسکری، مخصوصاً آثار و مقالاتی که در دهه‌های اخیر کار شده، نوشته‌ای مستقل تدوین و نگارش نشده است و این مآخذشناسی حاضر، اولین اثر در این موضوع است.

۴- منابع مستقل پیرامون تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)

منظور از منابع مستقل، منابع و مآخذی هستند که یا در تمام متن آن به کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) پرداخته شده و یا بخش قابل توجهی از اثر، به این کتاب پرداخته است که به ترتیب الفبایی نام مؤلف، عبارت‌اند از:

۴-۱- اطلاعات شناسنامه‌ای بر اساس نام مؤلف:

۱. ابوترابی، محمود (۱۳۹۵ش). نقد و بررسی اشکالات کلامی دکتر ذهبی به تفسیر امام حسن عسکری (ع)، *الاهیات قرآنی*، (۶)، ۹ - ۳۰.
۲. استادی، رضا (۱۳۶۴ش) *بحثی درباره تفسیر امام حسن العسکری (ع)*، نور علم، (۱۳)، ۱۱۸ - ۱۳۶.
۳. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش). *معرفی آثار قرآنی ناصر للحق اطروش با تأکید بر تفسیر او، مطالعات ایرانی - اسلامی*، ۱۰ (۱۴)، ۸۰ - ۱۱۲.
۴. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش). *بررسی رجالی اسناد تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) از شیخ صدوق تا عسکری، قرآن و روشنگری دینی*، ۴ (۷).
۵. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش). *بررسی رجالی اسناد تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) تا شیخ صدوق، کتاب شیعه*، (۲۰-۲۱).
۶. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش) *وضعیت اعتبارسنجی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)*، علوم حدیث، ۲۷ (۱۰۶).
۷. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش). *بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری، مجله‌ی قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی*، ۵۴ (۱۰۹)، ۱۰ - ۳۲.
۸. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش). *تجزیه و تحلیل اسناد تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)*، حدیث پژوهی، ۱۴ (۲۸)، ۵۷ - ۱۰۰.
۹. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش). *تجزیه و تحلیل محتوای داستان‌های راویان تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)*، *مطالعات ایرانی - اسلامی*، ۱۲ (۲).
۱۰. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش). *معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)*، *هفت آسمان*، (۸۳)، ۳۱ - ۵۹.

۱۱. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش). زندگی تاریخی مهدی مرعشی (راوی تفسیر امام حسن عسکری و بخشی از احتجاج طبرسی)، سخن تاریخ، ۱۶، (۴۰)، ۹۶-۱۲۳.
۱۲. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش). گزارشی از محتوای کتاب تفسیر عسکری اطروش، آئین پژوهش، ۳۴ (۱۹۹).
۱۳. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش). بررسی رجالی حسن بن علی عسکری اطروش، صاحب تفسیر عسکری، در منابع امامیه، حدیث اندیشه، ویژه‌نامه همایش ۱۰.
۱۴. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش). ترجمه و بررسی رجالی محمد بن قاسم مفسر استرآبادی راوی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، تفسیر پژوهی تبریز، (در حال انتشار).
۱۵. ام‌یراشر، مایر (۱۳۹۲ش). تفسیر قرآن منسوب به امام عسکری، مترجم محمدحسن محمدی مظفر، هفت آسمان، ۱۵ (۵۸)، ۱۲۳ - ۱۵۰.
۱۶. انصاری، حسن (۱۳۸۶ش). تحقیقی درباره منشأ متن موجود تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، تیرماه، سایت اینترنتی: بررسی‌های تاریخی.
۱۷. انصاری، حسن (۱۳۹۲ش). تفسیر العسکری چگونه پرداخته شد، اسفندماه، سایت اینترنتی: بررسی‌های تاریخی.
۱۸. بلاغی، محمدجواد (۱۳۶۴ش). رساله حول التفسیر منسوب الی الامام العسکری (ع)، تحقیق رضا استادی، نور علم، (۱۳)، ۱۳۷ - ۱۵۲.
۱۹. پاک‌نیا تبریزی، عبدالکریم (۱۳۹۰ش). آشنایی با منابع معتبر شیعه؛ تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، مبلغان، (۱۴۹)، ۱۳۵ - ۱۴۵.
۲۰. پناهی‌فر، نسیم، و بهارزاده، پروین (۱۳۹۲ش). گونه‌شناسی روایات تفسیری امام حسن عسکری (ع) در تفسیر قرآن، پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد، دانشگاه الزهراء(س): دانشکده الهیات.

۲۱. حسینی شاهمرادی، قدرت‌الله (۱۳۶۴ش). تفسیر فاتحه الکتاب از امام حسن عسکری و پژوهشی پیرامون آن، تهران: کعبه.
۲۲. الحلو، السید عامر (۱۳۷۰ش). مناقشة لموضوع تفسیر الإمام الحسن العسکری (ع) (من مقال الإمام الحسن العسکری ع للأستاذ محمد علی أسیر)، الثقافة الاسلامیة، جمادی الأولى ۱۴۱۲، (۴۰)، ۱۹۱ - ۱۹۳.
۲۳. خوش‌سخن مظفر، زهرا (۱۳۹۷ش). بررسی وجوه عرفانی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه‌السلام، مفتاح (مطالعات تفسیری و معنائشناختی قرآنی)، (۷ و ۸)، ۸۳ - ۱۰۰.
۲۴. الربیع، عبدالرؤوف حسن (۱۳۸۹ش). دراسة حول التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری (ع)، رسالة القلم، شوال ۱۴۳۲، (۲۸)، ۱۲۸ - ۱۴۵.
۲۵. رحمتی، محمدکاظم (۱۳۹۳ش). تفسیر امام حسن عسکری، دانشنامه‌ی جهان اسلام، جلد ۷، ۶۸۵ - ۶۸۸.
۲۶. رضوی، سعید (۱۳۷۵ش). نگاهی به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، پژوهش‌های قرآنی، (۵ و ۶)، ۳۱۲ - ۳۳۱.
۲۷. شریعتی، غلام‌محمد (۱۳۹۵ش). بررسی و نقد دیدگاه علامه شوشتری در رابطه با سند و متن برخی از روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) در کتاب الاخبارالدخیله، قم: وحدت‌بخش.
۲۸. شمس کلاهی، مجید (۱۳۹۲ش). نقد دیدگاه علامه شوشتری در جعلی بودن برخی روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه‌السلام، معرفت، (۱۸۷)، ۷۵ - ۹۰.

مأخذشناسی توصیفی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) / کاظم استادی ۵۱

۲۹. صفایی خوانساری، احمد(۱۳۹۱ش). گفتاری درباره‌ی تفسیر امام حسن عسکری علیه‌السلام، مترجم عبدالحسین طالعی، مطالعات قرآن و حدیث سفینه، (۳۵)، ۱۳۷ - ۱۵۲.

۳۰. طبسی، محمد محسن(۱۳۸۳ش). پژوهشی پیرامون تفسیر امام [حسن عسکری]، فرهنگ کوثر، (۶۰)، ۶۰ - ۷۹ - ۹۵.

۳۱. عباس الاعرجی، علی(۱۳۹۲ش). رسالة فی التفسیر المنسوب الی الإمام العسکری تألیف الشیخ محمد جواد البلاغی، المصباح، ربيع ۱۴۳۵ق، (۱۷)، ۲۳۱ - ۲۶۰.

۳۲. عبید حسین الخفاجی، حکمت(۱۳۹۱ش). رسالة فی التفسیر المنسوب للإمام العسکری (ع) تألیف الشیخ البلاغی؛ دراسة و تحقیق، كلية التربية الأساسية، كانون الأول ۲۰۱۳، (۱۴)، ۴۷۵ - ۵۰۰.

۳۳. عسکری، منسوب به حسن(۱۳۶۷ش). التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری، تحقیق محمد باقر ابطحی(۱۴۰۹ق)، قم: موسسه‌ی امام مهدی (ع).

۳۴. علوی مهر، حسین(۱۳۸۲ش). نگرشی تحلیلی بر تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، گلستان قرآن، (۱۵۱)، ۵ - ۷.

۳۵. فاضل حبیب الکلابی، سلیمه(۱۳۹۲ش). التفسیر المنسوب للامام العسکری علیه السلام بین الرّفص و القبول، المصباح، ربيع ۱۴۳۵، (۱۷)، ۶۷ - ۸۲.

۳۶. گلی‌زواره، غلام‌رضا(۱۳۸۳ش). تفسیر امام حسن [عسکری] (ع) از نگاه بزرگان، فرهنگ کوثر، (۷۱)، ۱۰۴ - ۱۰۹.

۳۷. گلی‌زواره، غلام‌رضا(۱۳۸۳ش) گزارشی از ترجمه‌ی تفسیر منسوب به امام [حسن عسکری (ع)]، فرهنگ کوثر، (۶۰)، ۱۰۸ - ۱۱۶.

۵۲ دوفصلنامه تفسیرپژوهی - سال دهم، جلد دوم، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۳۸. لطفی، مهدی(۱۳۸۶ش). سند تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، مطالعات قرآن و حدیث، ۱(۱)، ۱۲۹ - ۱۴۴.
۳۹. مختاری، رضا(۱۳۶۷ش). چاپ تازه تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، نشر دانش، (۵۰)، ۵۲ - ۵۳.
۴۰. معلمی، مصطفی(۱۳۹۸ش). ابو جعفر مرعشی راوی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۲(۲)، ۳۴۵ - ۳۶۲.
۴۱. ناظمی، ربابه، و معارف، مجید(۱۳۹۷ش). تبارشناسی روایات تفسیر العسکری و تأثیر آن بر اعتبارسنجی تفسیر، پژوهشنامه‌ی قرآن و حدیث، ۱۲(۲۳)، ۳۹ - ۷۳.
۴۲. نفیسی، شادی(۱۳۸۵ش). تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) در بررسی علامه شوشتری، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۳(۶)، ۹۱ - ۱۱۴.
۴۳. نیک‌عمل، نفیسه، و شاکر، محمدکاظم(۱۳۹۰ش). بررسی مبانی و روش تفسیر امامین عسکریین علیهماالسلام، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: دانشکده علوم قرآنی تهران.
۴۴. هاشمی، فاطمه، و غفاری، علی‌اکبر(۱۳۸۱ش). بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری(ع)، رساله‌ی دکتری، قم: دانشگاه قم.
۴۵. هاشمی، فاطمه(۱۳۸۵ش). بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری(ع)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۴۶. هاشمی، فاطمه(۱۳۸۷ش). جایگاه و اعتبار تفسیر امام حسن عسکری (ع)، بینات، (۹۹ و ۱۰۰)، ۱۳۵ - ۱۵۴.

۲-۴- اطلاعات توصیفی بر اساس نام اثر

حدود چهل اثر به ترتیب تاریخ انتشار، معرفی توصیفی می‌گردند. توضیحات، توصیفات و اطلاعاتی که در پی می‌آید، برخی چکیده‌ی خود مقالات و نوشته‌هاست

که نویسنده‌ی آن نوشته است. برخی نیز که چکیده‌ای نداشته‌اند، متنی توسط اینجانب تنظیم شده است که به ترتیب الفبایی نام اثر عبارت‌اند از:

۱۳۶۴- بحثی درباره تفسیر امام حسن العسکری (ع) / رضا استادی:

نویسنده ابتدا اقوال در مسئله‌ی پیرامون تفسیر را مطرح می‌کند و می‌نویسد: ۱- این کتاب از امام معصوم است و مانند بقیه‌ی کتب حدیثی معتبر از امام در خصوص آیات قرآن کریم صادر شده است. ۲- این کتاب مجعول است. ۳- کتاب سندش ضعیف است، ولی بعضی از منقولاتش به شهادت قرائن خارجیّه از امام صادر شده است. سپس به بیان بیان نظریات منکرین و قائلین به صحت تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) می‌پردازد. در انتها این نظر را مطرح می‌نماید که دلیلی بر مجعول بودن به صورت کلی وجود ندارد و از سوی دیگر نمی‌توان ادعا کرد تمام روایات کتاب از امام صادر شده است؛ لذا این کتاب تفسیری مانند بقیه‌ی کتب حدیثی صحیح و مقبول و ضعیف و مردود دارد؛ بنابراین شایسته است روایاتش بحث و بررسی شود.

۱۳۶۴- رساله حول التفسیر منسوب الی الامام العسکری (ع) / محمدجواد بلاغی.

رضا استادی محقق این رساله، در ابتدای مقاله‌ی پانزده صفحه‌ای خود، شرح حال بسیار مختصری از شیخ محمدجواد بلاغی (۱۲۸۲ - ۱۳۵۲ق)، نویسنده‌ی رساله درج نموده و سپس با ذکر توضیحاتی پیرامون نسخه‌ی رساله، متن اصلی رساله‌ی بلاغی را آورده است.

۱۳۶۴- تفسیر فاتحه‌الکتاب از امام حسن عسکری و پژوهشی پیرامون آن / قدرت‌الله حسینی شاهمرادی.

چکیده: تفسیر امام عسکری (ع) شامل تفسیر فاتحه‌الکتاب و بخشی از سوره‌ی بقره است که امام (ع) إملاء و ابن‌بابویه قمی آن را روایت کرده است. ترجمه‌ی حاضر،

فقط ترجمه‌ای از تفسیر سوره حمد است که بر طبق ادبیات روز به همراه توضیحاتی، ترجمه گشته است. مترجم در پایان کتاب، تحت عنوان «بحثی پیرامون تفسیر امام حسن عسکری (ع)» مطالبی را در مورد صحت صدور این تفسیر ذکر کرده است. متن تفسیر امام (ع) از لحاظ دلالت آن، کاملاً بی‌اشکال است، اما در صحت صدور آن، همه‌ی پژوهشگران و بزرگان، متفق و هماهنگ نیستند. گروهی به تحقیق سندش پرداخته و بر آن اعتماد کرده‌اند و عده‌ای بی‌نظر، و گروهی مردّد و احیاناً به نقد و ردّ آن پرداخته‌اند. در این میان، دشمنان شیعه، فرصت را غنیمت شمرده و درباره‌ی رجال سند آن، مانند محمد بن قاسم استرآبادی یا دو فرزند راوی (یعنی: یوسف بن محمد بن زیاد، و علی بن محمد بن سبّار) مسموماتی پخش کرده‌اند. برخی از بزرگان نیز، سهواً آن را تکرار نموده‌اند.

۱۳۶۷- التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری / تحقیق محمدباقر ابطحی.

کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) در یک جلد به زبان عربی با همت مؤسسه‌ی امام مهدی (ع) و به تحقیق سید محمدباقر ابطحی اصفهانی در ربیع‌الأول سال ۱۴۰۹ ق در ۷۰۳ صفحه چاپ شده است. در مقدمه‌ی کتاب، چندین صفحه پیرامون تفسیر و برخی از نسخه‌های خطی مورد استفاده برای تحقیق اثر، مطالبی درج شده و در پایان متن کتاب نیز، مقاله‌ی «بحثی درباره‌ی تفسیر امام حسن عسکری (ع)» اثر رضا استادی که به سال ۱۳۶۴ ش منتشر شده بود، آمده است. تحقیق متن کتاب با استفاده از شش نسخه‌ی خطی و دو چاپ سنگی (سال ۱۲۶۸ و ۱۳۱۵) که در حاشیه‌ی تفسیر قمی چاپ شده بود، انجام گرفته است.

۱۳۶۷- چاپ تازه‌ی تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) / رضا مختاری.

مقاله مروری کوتاهی در دو صفحه می‌باشد که به معرفی چاپ تفسیر با تحقیق سید محمدباقر ابطحی اصفهانی پرداخته است. نویسنده ابتدا چند چاپ سنگی پیشین تفسیر را معرفی نموده و سپس نکاتی انتقادی پیرامون تحقیق و چاپ تفسیر مؤسسه‌ی امام مهدی (ع) ذکر گشته است.

۱۳۷۰- مناقشة لموضوع تفسیر الإمام الحسن العسکری (ع) / السيد عامر الحلو.

مقاله مروری کوتاه در سه صفحه می‌باشد که نکاتی را پیرامون مقاله‌ی «الإمام الحسن العسکری (ع) للأستاذ محمد علی أسیر»، منتشر شده فی العدد الثالث و الثلاثین من مجلة الثقافة الاسلامیة، بیان داشته است.

۱۳۷۵- نگاهی به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / سعید رضوی.

چکیده: نقد و بررسی «تفسیر امام حسن عسکری (ع)» از حیث سندی و محتوایی و صحت و سقم انتسابش به آن حضرت (ع) است. نویسنده پس از گزارش سبک و سند تفسیر به بررسی شخصیت رجالی مفسر استرآبادی - مهم‌ترین راوی تفسیر حاضر - پرداخته و از مجموع گفته‌ها و اظهار نظر موافقان و مخالفان به این نتیجه رسیده است که دلیلی بر تضعیف و دلیل منصوصی بر توثیق وی وجود ندارد. بنابراین، مفسر استرآبادی مجهول‌الحال است؛ جز اینکه گروهی از رجال نامدار شیعه به وی اعتماد کرده‌اند. سپس نظرات رجالیان را درباره‌ی راویان اصلی تفسیر «ابویعقوب یوسف بن محمد بن زیاد» و «ابوالحسن علی بن محمد بن سیار» آورده و نظرات قرآن‌پژوهان و محدثان را درباره‌ی سند و محتوای تفسیر ذکر کرده است. نویسنده معتقد است گرچه

در کتاب‌های اربعه‌ی رجالی، راویان تفسیر، توثیق نگردیده‌اند، ولی هیچ دلیلی بر تضعیف آنان نیز وجود ندارد. از سوی دیگر، شیخ صدوق به راویان اعتماد کرده و در آغاز من لا یحضره الفقیه، روایت راویان تفسیر را حجت الهی یاد کرده است. این نکته نیز قابل توجه است که روایت‌های تفسیر در بعضی موارد، اسلوب روایی خود را حفظ کرده و با عبارات شناخته شده از امامان (ع) نقل شده و در مواردی هم نقل به مضمون شده است که گرچه عبارات راویان ضعیف است، ولی مطلب ادا گردیده است. در کنار وجود روایت‌های ضعیف و مغایر با واقعیت در تفسیر، روایت‌های معتبر که با قواعد، هماهنگ و با دیگر روایات هم‌خوان است، در این تفسیر فراوان است.

۱۳۸۱- بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) / فاطمه هاشمی.

چکیده: تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) در زمره‌ی تفاسیر مأثور از اهل بیت (ع) در قرن سوم هجری به شمار می‌رود و تفسیری محدود است که شامل تفسیر سوره‌ی حمد و سوره‌ی بقره تا آیه‌ی ۲۸۲ می‌باشد. سبک نگارش این تفسیر چنان است که در تفسیر آیات بیشتر به مصادیق و تأویل آیات که اغلب در زمینه‌ی معجزات و یا فضایل پیامبر (ص) و ائمه (ع) است که با تکیه بر روایات توجه شده است. صدور و انتساب این تفسیر به امام عسکری (ع) مورد تردید است؛ زیرا راویان این تفسیر از نظر وثاقت مجهول هستند و تاکنون طریق قطعی بر اثبات آن ارائه نشده است. لذا علمای زیادی به همین جهت این تفسیر را بی‌اعتنا می‌دانند. البته شیخ صدوق در کتب مختلف خود این تفسیر را از مفسر استرآبادی روایت کرده است و بعد از ذکر نام وی واژه‌ی «ترضی» یا «ترحم» را به کار برده است. لکن صرف نقل شیخ صدوق از شخص دلالت بر توثیق او ندارد. در طریق این تفسیر، اضطراب و ضعف دیده می‌شود؛ حتی

در طریق شیخ صدوق به این تفسیر نیز اضطراب و تناقض وجود دارد. در متن روایات و مطالب این تفسیر، گاه آفاتی هم چون ضعف، اضطراب و مطالب منکر دیده می شود که نشان گر نقل به معنا یا خطا و سهو راویان و یا خطای نساخان می باشد. با این همه نمی توان کل مطالب این تفسیر را جعلی و کذب دانست. دسته ای از روایات و مطالب موجود در این تفسیر اسلوب روایی خود را حفظ نکرده اند و قابل خدشه و مناقشه هستند که صدور آن ها از ناحیه ی امام (ع) محل تردید است و از نظر دلالتی قابل عمل نیستند. اما دسته ای دیگر از روایات و مطالب در این تفسیر، اسلوب روایی خود را حفظ کرده و با ملاک های ارزیابی و صحت و اعتبار حدیث مطابقت دارند؛ البته تعداد این دسته کمتر از دسته ی اول است. بدیهی است این دسته روایات، صرف نظر از ضعف و تردید در سند، از نظر محتوا قاب استشهاد می باشند.

این رساله ی دکتری دانشگاه قم، چند سال بعد به صورت کتاب با مشخصات زیر، منتشر شده است: هاشمی، فاطمه (۱۳۸۵ش). بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.

۱۳۸۲- نگرشی تحلیلی بر تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / حسین علوی مهر. مقاله مروری کوتاه در سه صفحه می باشد که نکاتی را پیرامون ارزش و اعتبار تفسیر و نیز گزارش نظر و دلایل برخی از موافقان و مخالفان تفسیر، بیان داشته است.

۱۳۸۳- تفسیر امام حسن [عسکری] (ع) از نگاه بزرگان» / غلام رضا گلی زواره.

مقاله مرور کوتاهی در چند صفحه است که نکاتی را پیرامون تعارض ها و دوگانگی ها ضمن گزارش نظر برخی اندیشمندان و دلایل آن ها بیان داشته است. در انتها و به

عنوان قضاوت نهایی، شبیه خلاصه‌ی نظر رضا استادی در مقاله‌ی «بحثی درباره تفسیر امام حسن العسکری (ع)» را مطرح نموده است.

۱۳۸۳- گزارشی از ترجمه‌ی تفسیر منسوب به امام [حسن عسکری (ع)] / غلامرضا گلی‌زواره.

مقاله‌ی کوتاهی است که به گزارش یک ترجمه‌ی متقدم از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) پرداخته و در ضمن آن نوشته است: «میرزا عبدالله افندی که در عصر صفویه می‌زیسته، می‌نویسد: «زواره‌ای، تفسیر حضرت امام حسن عسکری (ع) را به فرمان شاه طهماسب صفوی از عربی به پارسی برگردانیده است و من این ترجمه را در قصبه‌ی لنگر دیده‌ام و نسخه‌ای از آن نزد افراسیاب‌خان موجود است.» نویسنده‌ی مقاله، ضمن بیان روش ترجمه در ادامه به برخی از اقوال اندیشمندان پرداخته است.

۱۳۸۳- پژوهشی پیرامون تفسیر امام [حسن عسکری] / محمدمحسن طبسی.

نوشتار حاضر، قسمتی از بحث‌های رجالی استاد نجم‌الدین طبسی در بحث خارج فقه ایشان می‌باشد که توسط محمدمحسن طبسی، فرزندشان، تقریر و تنظیم گردیده است. در پایان نوشتار، نتیجه گرفته شده است که اکثر محدثان و فقهای بنام شیعه به این تفسیر اعتنا کرده و قولاً و عملاً آن را تأیید نموده و روایات آن را در لابه‌لای مباحث تفسیر، حدیث و فقه آورده‌اند. بنابراین، نسبت جعلی بودن تفسیر امام حسن عسکری (ع) به دور از انصاف و واقع‌بینی است. ولی از سوی دیگر، التزام به صحّت تمام روایات آن هم مشکل است و آنچه که می‌توان به عنوان نظر تحقیقی و نهائی پیرامون روایات این تفسیر ارائه کرد، این است که این کتاب همانند سایر منابع حدیثی بوده و باید با قواعد و ضوابط حدیث و رجال سنجیده شود.

۱۳۸۵- تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) در بررسی علامه شوشتری / شادی نفیسی.

چکیده: تفسیر منسوبه به امام حسن عسکری (ع) از جمله تفاسیر اولیه‌ی شیعه است که بسیار زود هنگام اعتبار آن مورد بحث بوده است. مخالفان این تفسیر به لحاظ سندی و متنی به بحث از آن پرداخته‌اند. علامه شوشتری نیز از جمله‌ی این مخالفان است که در الاخبار الدخیله به اجمال به بحث از سند آن می‌پردازد؛ همچنانکه متن آن را نیز به نقد می‌کشد. نقد محتوایی او از این تفسیر، مفصل‌ترین نقد از آن محسوب می‌شود. او در نقد خود از جمله به قرآن، روایات و اطلاعات تاریخی استناد می‌کند؛ اگرچه مورد اخیر بیش‌ترین سهم را به خود اختصاص داده است.

۱۳۸۶- تحقیقی درباره‌ی منشأ متن موجود تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / حسن انصاری.

این نوشته، یادداشت اینترنتی چند صفحه‌ای است که در پایگاه دکتر انصاری منتشر شده است. نویسنده به تجزیه و تحلیل تاریخی برخی از شواهد داخلی و بیرونی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و ارائه‌ی برخی احتمالات پیرامون راویان تفسیر و نقل‌های شیخ صدوق و نیز گزارش ابن‌غضائری پرداخته است. انصاری ضمن بررسی ماهیت و ریشه‌ی تفسیر معتقد شده است که تفسیر عسکری یک هسته‌ی قدیمی دارد که ابن‌بابویه آن را در آثارش به نقل از شخصی مجهول‌الحال به نام المفسر الجرجانی نقل کرده است. اما بعداً در اوائل سده‌ی ششم قمری، متن فعلی بر پایه‌ی آن متن قدیمی ساخته و پرداخته و بخش‌های بسیار زیادی بدان افزوده شده و مقدمه‌ای داستانی و خیال‌پردازانه با اغلاطی تاریخی نیز بر آن ملحق شده است. وی در پایان

نوشته است: به هر حال اشتباهات تاریخی در متن این تفسیر که برخی از آن‌ها مورد اشاره‌ی مرحوم بلاغی در آلاءالرحمان هم قرار گرفته است، احتمال ساخته شدن بخش‌های از این تفسیر به وسیله‌ی متأخران را بیشتر می‌کند.

۱۳۸۶- سند تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / مهدی لطفی.

چکیده: انتساب تفسیر امام حسن عسکری (ع) در بین علما، همواره محل بحث و اختلاف نظر بوده است. یکی از دلایل مهم مخالفان این تفسیر، ضعف سند آن است. مقاله‌ی حاضر با تحلیل سند این تفسیر و بررسی دیدگاه‌های مختلف در این زمینه، در صدد بررسی انتساب این تفسیر است. تحلیل سند تفسیر نشان می‌دهد که برخی از افراد سلسله سند که شامل استرآبادی و راویان این تفسیر می‌شود، مجهول‌الحال‌اند. از این رو، سند تفسیر ضعیف است و انتساب این تفسیر به امام حسن عسکری (ع) ممکن نیست. در این بین، تنها راه ممکن در اعتبار بخشیدن به آن، استناد به اعتماد شیخ صدوق به این تفسیر و راویان آن است.

۱۳۸۷- جایگاه و اعتبار تفسیر امام حسن عسکری (ع) / فاطمه هاشمی.

چکیده: از جمله موارد حدیثی شیعه در قرن سوم هجری که در زمره‌ی تفاسیر مأثور از اهل بیت (ع) به شمار می‌رود، تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) می‌باشد. اهمیت و جایگاه این اثر تفسیری علی‌رغم برخی تشکیک‌ها در صحت سندی و طریق به آن به دلیل محتوای والای آن است که مشتمل بر مصادیق و تأویل آیات و بیان فضائل معصومین با تکیه بر روایات می‌باشد. از این رو به منظور اثبات صدور و استناد این اثر تفسیری به معصوم در راستای حفظ و استحکام موارد ایشان، تحقیق و یافتن شواهد

روایی و تطبیق محتوای آن با ملاک‌های اعتبار احادیث شیعی، امری ضروری و ارزنده به شمار می‌رود. علی‌رغم تردید و ضعف سندی و طریق به این تفسیر، از بررسی محتوایی روایات آن معلوم می‌گردد که هر چند به واسطه‌ی وجود برخی موارد ضعف و اضطراب در متن دلیل بر صدور تمام مطالب آن از ناحیه‌ی معصوم وجود ندارد، دلیلی هم بر جعلی بودن و کذب تمام روایات آن نمی‌باشد؛ زیرا در بسیاری موارد روایات و مطالب موجود در این تفسیر از استحکام متن و محتوای عمیق برخوردارند و منطبق بر ملاک‌های اعتبار احادیث بوده و شواهدی نیز در کتب معتبر شیعه دارند.

۱۳۸۹- دراسة حول التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری (ع) / عبدالرؤف حسن الربیع.

مقاله مروری یا حداکثر ترویجی است که در هجده صفحه نگارش یافته است. نویسنده ابتدا اهمیت بحث پیرامون کتاب تفسیر منسوب را مختصراً بیان نموده و ضمن دسته‌بندی آراء علماء پیرامون تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، به مسأله‌ی مناقشه در سند کتاب و مناقشه در محتوا و مضمون تفسیر پرداخته است و در عنوان «المحصلة النهائية والحكم على التفسير» نوشته است: بعد العرض المتقدم نستطيع بيان الموقف النهائي من هذا الكتاب، و هو أن الحكم بكونه موضوعاً بأكمله دعوى مجانية لما تم تقریبه آنفاً، و قد تمت مناقشة مدرکها سنداً و محتویاً. و القول باعتبارها مطلقاً بدون قید یتصادم سنداً مع عدم کفایة ما سيق لإثبات وثاقة الرجلین الناقلین للتفسیر مباشرة عن الإمام (ع)، و یتعارض محتویاً و متنأً مع بعض الثوابت العقائدية و التاريخية، حتى و لو قلنا بقلّة حصول ذلك. و علیه فیتعامل مع کل رواية منه بصورة مستقلة، فإن أسعفت القرائن تتمیم سندها و مضمونها معاً، أو تتمیم سندها فقط عملنا بها، وإلا توقّفنا، هذا فی مجال الاحتجاج بها والأخذ بمضمونها، أما فی غیر ذلك كما لو استفید منها التأييد أو التقريب أو الاستحسان لمطلب فالباب إليها واسع.

۶۲ دوفصلنامه تفسیرپژوهی - سال دهم، جلد دوم، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۱۳۹۰- بررسی مبانی و روش تفسیر امامین عسکریین علیهما السلام / نفیسه نیک‌عمل.

چکیده: در این پایان‌نامه به بررسی مبانی و روش تفسیری امام هادی و امام عسکری پرداخته شده است. در ابتدا به بررسی اوضاع سیاسی اجتماعی و مفسیری و افراد هم-عصر پرداخته شده و سپس با توجه به روایات تفسیری موجود از این دو امام، به استخراج و دسته‌بندی روش‌های مورد استفاده‌ی ایشان در تفسیر قرآن پرداخته شده است. در نهایت نیز با مراجعه به تفاسیر معاصر، میزان استفاده و توجه مفسرین به روایات این دو امام پرداخته شده است.

۱۳۹۰- آشنایی با منابع معتبر شیعه؛ تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / عبدالکریم پاک‌نیا تبریزی.

مقاله مروری یا حداکثر ترویجی است که در یازده صفحه نگارش یافته است. نویسنده ضمن یک مقدمه، به جریان پیدایش تفسیر پرداخته و سپس مختصراً به شیوه‌ی تفسیر عسکری و سند تفسیر عسکری نگاهی داشته است. همچنین با توضیح جایگاه تفسیر عسکری میان علما، تفسیر عسکری را از منظر اهل نظر مرور نموده و نیز نیم‌نگاهی هم نسخه‌ها و ترجمه‌های تفسیر عسکری می‌نماید و در انتها، نکته‌هایی از تفسیر امام حسن عسکری (ع) را مختصراً بیان می‌نماید.

۱۳۹۱- گفتاری درباره تفسیر امام حسن عسکری (ع) / احمد صفایی خوانساری.

این گفتار توضیحی است درباره‌ی تفسیر امام حسن عسکری علیه‌السلام و نکاتی در اعتبار آن است که از کتاب ارزشمند «کشف الاستار عن وجه الکتب و الاسفار» نقل و توسط آقای عبدالحسین طالعی در شانزده صفحه ترجمه شده است. مترجم ابتدا شرح

مأخذشناسی توصیفی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / کاظم استادی ۶۳

حالی از آیت‌الله سید احمد صفایی خوانساری درج نموده و سپس گفتار او را که در نقل قول علما بر اعتماد کتاب تفسیر امام حسن عسکری است، ترجمه نموده است. صفایی خوانساری در انتهای گفتار خود به برخی اندک از اشکالات پیرامون این کتاب پاسخ داده است.

۱۳۹۱- رسالة فی التفسیر المنسوب للإمام العسکری (ع) تألیف الشیخ البلاغی؛
دراسة و تحقیق / حکمت عبید حسین الخفاجی.

نویسنده در بخش اول مقاله‌ی بیست و شش صفحه‌ای خود، شرح حال مفصلی از شیخ محمد جواد بلاغی (۱۲۸۲ - ۱۳۵۲ق)، صاحب رساله آورده است. سپس در بخش دوم، مطالبی پیرامون موافقان و مخالفان اعتبار کتاب تفسیر امام حسن عسکری (ع) و نقل قول آرای ایشان پرداخته است. در انتها نیز متن اصلی «رسالة فی التفسیر المنسوب للإمام العسکری (ع)» تألیف شیخ بلاغی را، از روی نسخه‌ی دستنویس استاد ستار عبدالحسین الفتلاوی درج نموده است.

متن این رساله پیش‌تر در مجله‌ی نور علم منتشر شده بود و در مقالات قبلی معرفی گشت.

۱۳۹۲- تفسیر قرآن منسوب به امام عسکری (ع)، مایر ام. یراشر؛ مترجم محمدحسن محمدی مظفر.

چکیده: درباره‌ی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) تاکنون پژوهش‌های متعددی در قالب کتاب و مقاله منتشر شده است. عمده حجم این آثار به بررسی سند این تفسیر اختصاص یافته و نویسندگان کمتر به بررسی و تحلیل

محتوای آن پرداخته‌اند. اگر هم به محتوا نظر کرده‌اند، بیشتر در پی دستیابی به شواهدی بر تأیید یا رد انتساب آن به امام عسکری (ع) بوده‌اند. ترجمه‌ی مقاله‌ی حاضر از این جهت که نویسنده بحث کمتری را به بررسی سند اختصاص داده و عمده بحث خود را بر تحلیل محتوای این تفسیر متمرکز ساخته، آن هم از نگاه یک پژوهشگر بیرونی و خاورشناس، برای خوانندگان و پژوهشگران فارسی‌زبان مغتنم است.

۱۳۹۲- گونه‌شناسی روایات تفسیری امام حسن عسکری (ع) در تفسیر قرآن / نسیم پناهی‌فر.

چکیده: گونه‌شناسی روایات تفسیری معصومان (ع)، به دلیل جایگاه خاص سنت در تبیین قرآن، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و از آنجا که عصر امام حسن عسکری (ع) توأم با حققان سیاسی، انزوای شیعیان و انحراف‌های دینی بود، بررسی انواع گونه‌های روایی ایشان در تبیین آیات قرآن کریم، نگاه ویژه‌ای را می‌طلبد. امام حسن عسکری (ع) در عصر خود سیاست تقیّه را در پیش گرفت و به فعالیت‌های آموزشی روی آورد و در حوزه‌ی تفسیر با تطبیق آیات بر شرایط زمان، به تبیین جایگاه اهل بیت (ع) پرداخت. آن حضرت در تفسیر آیات، علاوه بر بیان معنای ظاهری، اهتمام خود را به ارائه‌ی معنای باطنی کلام خدا و تطبیق آیات بر مصادیق معطوف کرده است. حضرت به مباحث علوم قرآن اشاره‌ای نکرده، ولی بخشی از روایت‌های ایشان به صراحت به آیاتی از قرآن کریم استناد کرده است. امام عسکری (ع) در استخراج معانی قرآن از قواعد ادبی، منقولات پیامبر (ص) و سایر ائمه (ع) و قصص بهره جسته است که البته بهره‌گیری ایشان از منقولات پیامبر (ص) و سایر ائمه (ع) نسبت به سایر موارد چشم‌گیرتر است.

۱۳۹۲- نقد دیدگاه علامه شوشتری در جعلی بودن برخی روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام / مجید شمس کلاهی.

چکیده: عمل تفسیر با استناد به «منابع تفسیر» انجام می‌پذیرد. مراد از منابع تفسیر، اموری است که شناخت‌های لازم درباره‌ی معنا و مراد آیات را در اختیار مفسر قرار می‌دهد. یکی از مهم‌ترین منابع تفسیری، روایات منقول از اهل بیت (ع) و یکی از منابع در این باب، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) می‌باشد. این مقاله به بررسی و نقد آرای علامه شوشتری درباره‌ی نمونه‌هایی از روایات منقول در تفسیر مذکور می‌پردازد و نشان می‌دهد ادله‌ی مورد استناد ایشان برای اثبات مجعول بودن این روایات (از قبیل انفراد نقل روایت در منبع شیعی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و عدم نقل آن در منابع عامه، ظهور بدوی روایت، مفاد صدر روایت بدون توجه به آنچه در ذیل آن آمده و استبعاد محتوای روایت)، گرچه ظن به صدور این روایات را کاهش می‌دهد، اما نمی‌تواند مجعول بودن آن‌ها را به اثبات رساند و دست‌مایه‌ی این مدعا قرار گیرد که تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) سر تا سر مجعول است.

۱۳۹۲- رسالة فی التفسیر المنسوب الی الإمام العسکری تألیف الشیخ محمدجواد البلاغی / علی عباس الاعرجی.

نویسنده در ابتدای مقاله‌ی سی صفحه‌ای خود، شرح حال چهار صفحه‌ای از شیخ محمد جواد بلاغی (۱۲۸۲ - ۱۳۵۲ق)، صاحب رساله آورده است. سپس متن اصلی «رسالة فی التفسیر المنسوب للإمام العسکری (ع)» تألیف شیخ بلاغی را درج نموده است. قابل توجه است که آقای عبید حسین الخفاجی همین رساله را یک سال قبل، یعنی در سال ۱۳۹۱ش منتشر نموده بود که پیش‌تر معرفی گشت.

۱۳۹۲- التفسیر المنسوب للامام العسکری علیه السلام بین الرّفص و القبول / سلیمة
فاضل حبیب الکلابی.

نویسنده ضمن مقدمه‌ی کوتاهی، فقط به نقل قول آرای علما پیرامون تفسیر منسوب به
امام حسن عسکری (ع) پرداخته است. وی این گزارشات را در شانزده صفحه از
ابن‌غضائری، آغاز و در شماره‌ی سیزدهم، به سلیمان بحرانی ختم نموده است.

۱۳۹۲- تفسیر العسکری چگونه پرداخته شد؟ / حسن انصاری.

این نوشته، یادداشت اینترنتی چند صفحه‌ای است که در پایگاه دکتر انصاری منتشر
شده است. نویسنده متن مقاله‌ی قبلی خود با عنوان «تحقیقی درباره‌ی منشأ متن
موجود تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)» را با اندکی تغییر، دیگر بار منتشر
کرده است و چند نکته‌ی دیگر را در قالب تکمیل و توضیح آنچه سال ۱۳۸۶ نوشته
بوده، به همراه ذکر تعدادی از شواهد بحث، مطرح نموده است.

۱۳۹۳- تفسیر امام حسن عسکری / محمدکاظم رحمتی.

مقاله‌ی کوتاه و دانشنامه‌ای است که به صورت مروری، مطالبی را پیرامون معرفی
کتاب تفسیر امام حسن عسکری بیان داشته و در مجموعه‌ی مجلدات دانشنامه‌ی جهان
اسلام (ج ۷) منتشر شده است.

۱۳۹۵- نقد و بررسی اشکالات کلامی دکتر ذهبی به تفسیر امام حسن عسکری (ع)
/ محمود ابوترابی.

چکیده: محمدحسین ذهبی از متفکران و اساتید علوم قرآن و حدیث معاصر می‌باشد.
وی در کتاب معروف التفسیر و المفسرون پس از نقل بخش‌هایی از متن تفسیر امام

حسن عسکری (ع) با عناوین: ولایه علی؛ روایات مکذوبه فی فضل اهل بیت، الشجره التي نهی آدم عن الاکل منها، توسل الانبیاء و الامم السابقه بمحمد (ص) و باهل البیت، و مانند آن، بدون ارائه دلایل، این تفسیر را متهم به آفت غلو، خروج از دایره‌ی آموزه‌های معقول و مقبول گرایش‌های شیعی و تلاعب با نصوص قرآنی می‌نماید و استناد آن به امام (ع) را برخاسته از بهتان و دروغ بزرگان شیعه قلمداد کرده است. نظر به اینکه بسیاری از عالمان و محققان شیعه استناد این تفسیر را به امام (ع) موجه می‌دانند؛ لذا در این مقاله، به روش تحلیلی - توصیفی به بررسی آراء ذهبی پرداخته و پاسخ دقیق و مدلی به دیدگاه‌های ایشان داده شده است. در پایان، با استناد به دلایل موجود در منابع اسلامی و حتی منابع اهل تسنن این نتیجه حاصل آمد که تفسیر امام (ع) از همه‌ی اشکالات و اتهامات مورد نظر ذهبی مبراست و دلایل نقلی و عقلی مؤید صحت و تأیید آن‌هاست.

۱۳۹۵- بررسی و نقد دیدگاه علامه شوشتی در رابطه با سند و متن برخی از روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) در کتاب الاخبارالدخیله / غلام محمد شریعتی.

ظاهراً این کتاب، انتشار عمومی نشده است؛ زیرا نسخه‌ای از آن یافت نشد تا بررسی و گزارشی از آن تقدیم شود. حتی اطلاعاتی از اثر، در سایت خانه‌ی کتاب و نیز سایت کتاب قم (که ناشر عضو آن است) یافت نشد.

۱۳۹۷- تبارشناسی روایات تفسیر العسکری و تأثیر آن بر اعتبارسنجی تفسیر / ربابه ناظمی.

چکیده: تنها تفسیر مکتوب، چاپ شده و در دسترس، منسوب به امامان معصوم علیهم- السلام، کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) است. این تفسیر به املا‌ی امام

بوده و دو نفر به نام‌های ابوالحسن و ابویعقوب آن را نوشته‌اند و با وسایطی به ما رسیده است. شناخت تفسیر مذکور می‌تواند در فهم کلام امام حسن عسکری (ع) و نیز به فرآیند انتساب آن کمک کند. تاکنون در معرفی این اثر منسوب به معصوم (ع)، تلاش‌های جدی صورت نگرفته است. لذا شناخت ساختار و نحوه‌ی طراحی تفسیر العسکری، بر بهره‌مندی ما می‌افزاید. در تقسیم‌بندی روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) به روایات کوتاه، متوسط و بلند و طولانی، بررسی‌ها نشان می‌دهد که روایات کوتاه، بیشترین شواهد و متابعات، روایات متوسط به نسبت کمتر و روایات بلند و طولانی اکثراً فاقد مستندات قرآنی و شواهد و متابعات و غالباً جزو متفردات می‌باشند. شناخت روایات تفسیر العسکری و نوع طبقه‌بندی آن مانند روایات کوتاه، روایات متوسط و روایات طولانی و مفصل، افزون بر آنکه جهت انتساب تفسیر العسکری به امام (ع) یاری‌رسان است، از طرفی دیگر ما را به وجود مطالبی نادرست که بتوان بر اشتباه راویان و نسخ یا نفوذ جعل جاعلان حمل کرد، واقف می‌سازد. در نهایت پژوهش حاضر می‌تواند تأثیر مناسبی بر اعتبارسنجی تفسیر العسکری داشته باشد.

۱۳۹۷- بررسی وجوه عرفانی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / زهرا خوش‌سخن مظفر.

چکیده: تفسیر مأثور، یکی از انواع تفاسیر قرآن است که قدمت آن به صدر اسلام می‌رسد. در این نوع تفسیر، با استفاده از روایات پیامبر و ائمه (ع)، به بیان مقصود آیات می‌پردازند. تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) یکی از همین تفاسیر است که آن حضرت به دو تن از شاگردانشان املاء کرده‌اند. این پژوهش، با هدف ریشه‌یابی تفسیر عرفانی و ارتباط آن با تفاسیری که از ائمه (ع) به ما رسیده‌اند، به بررسی وجوه عرفانی در تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) می‌پردازد. در مطالعه‌ی روایات

تفسیری به کاربرد تأویل در تفسیر آیات و اصول عرفانی آن‌ها توجه شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که عرفان نظری در تفسیر مزبور چشمگیر نیست، اما وجوه عرفانی، همراه با اصول اخلاقی، مانند ولایت و مدارا با خلق، در آن دارای بسامد زیادی است.

۱۳۹۸- ابوجعفر مرعشی راوی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / مصطفی معلمی.

چکیده: ابوجعفر مرعشی محدثی بوده که ابومنصور طبرسی و ابوسعید سمعانی بی‌واسطه از او روایت کرده‌اند. طبرسی در کتاب «الاحتجاج» روایات تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را از ابوجعفر مرعشی نقل کرده است. نویسنده‌ی الاحتجاج تمام روایات را بدون ذکر سند آورده است، اما روایات تفسیر یاد شده را به دلیل عدم اشتهار این تفسیر با ذکر سند، مقرون ساخته است. سمعانی نیز در الانساب ابوجعفر مرعشی را شناسانده است. درباره‌ی ابوجعفر مرعشی، دانسته‌های اندکی وجود دارد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی تلاش کرده تا با جستجو در منابع مختلف تاریخی و حدیثی، داده‌ها درباره‌ی ابوجعفر مرعشی تا حد ممکن کامل شده و تحلیل گردد. یافته‌ها نشان می‌دهد ابوجعفر مرعشی محدث و ادیبی شناخته شده میان دانشمندان شیعه و سنی عصر خویش بوده است، اما در عین حال مهم‌ترین منبعی (الانساب) که وی را معرفی نموده، او را غالی در تشیع خوانده است. به نظر این ادعا با محتوای تفسیر یاد شده که وی یکی از ناقلان آن بوده، بی‌ارتباط نبوده است.

۱۳۹۹- معرفی آثار قرآنی ناصر للحق اطروش با تأکید بر تفسیر او / کاظم استادی.

چکیده: در میان زیدیان، مخصوصاً زیدیان شمال ایران، «تفسیر نویسی قرآن» رواج داشته است و یکی از این مفسران زیدی، حسن بن علی عسکری، ملقب به ناصر للحق

می‌باشد. جدای از تألیفات و آثار زیادی که برای وی، یعنی ناصر کبیر اطروش، برشمرده‌اند، آثار قرآنی و تفسیری‌ای نیز به وی نسبت داده‌اند. از سوی دیگر، چون مناقشات متعددی پیرامون تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) و مخصوصاً مشکوک بودن انتساب تفسیر به امامین عسکریین (ع) وجود دارد و پژوهش‌های جدید با توجه به اسناد تفسیر عسکری در روایات شیخ صدوق و نیز برخی از محتواهای تفسیر، نشان داده‌اند که این تفسیر از حسن بن علی اطروش است. اکنون لازم است پژوهش شود که ناصر اطروش چه آثار قرآنی و تفسیری داشته است؟ و تفسیر اصلی او چگونه بوده است؟ و نیز ممکن است چه شباهت‌هایی میان آن تفسیر با تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) وجود داشته باشد؟ بنابراین با توجه به اینکه تاکنون پژوهش مستقلی در این مسأله صورت نگرفته است، تحقیق حاضر در صدد است که اجمالاً به معرفی و شناسایی آثار قرآنی ناصر کبیر بپردازد؛ و، توجه بیشتری به تفسیر ناصر للحق بنماید و در پایان، نتایج و پیشنهاداتی را در این زمینه ارائه دهد.

۱۴۰۰- بررسی رجالی اسناد تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) تا شیخ صدوق / کاظم استادی.

چکیده: تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) یا تفسیر ناصر اطروش، با حدود ۳۷۹ روایت، اکنون از تفاسیر روایی امامی محسوب می‌شود که با نزدیک به یک صد نسخه‌ی خطی متأخر، از نظر تعدد نسخه، در نوع خود کم‌نظیر است. این اثر، جدای از بی‌توجهی فهرست‌نویسان و تراجم‌نگاران به آن، از جهات و ابعاد مختلفی همچون «تاریخ تألیف، انتساب کتاب به مؤلف، اسناد و محتوای کتاب»، مناقشه‌آمیز است. یکی از این ابعاد که لازم به تأمل می‌باشد، بررسی رجالی راویان اسناد این کتاب است. در

پژوهش حاضر، ضمن معرفی و بررسی رجالی ده تن از راویان اسناد ماقبل شیخ صدوق در این تفسیر، مشخص شد؛ جدای از اینکه اسناد این اثر حدود دویست سال «ارسال طویل نسخه‌ای» دارد. افتادگی‌هایی نیز در خود اسناد وجود دارد و از سوی دیگر، بیشتر راویان این اثر، «ناشناس، مجهول و یا ضعیف» هستند.

۱۴۰۰- بررسی رجالی اسناد تفسیر منسوب به امام عسکری(ع) از شیخ صدوق تا عسکری / کاظم استادی.

چکیده: راویان اسناد تفسیر تا شیخ صدوق در مقاله‌ی قبلی بررسی شده بود. در نوشته‌ی حاضر فقط به بررسی رجالی ده تن از راویان اسناد این تفسیر، از شیخ صدوق تا عسکری اطروش پرداخته شده است. در این بررسی رجالی راویان مشخص شد که غالب راویان این بخش از اسناد تفسیر در منابع امامیه، مجهول هستند و مابقی آن‌ها نیز توثیق نشده‌اند.

۱۴۰۱- بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری / کاظم استادی.

چکیده: تفسیر منسوب به امام حسن بن علی عسکری(ع) از تفاسیر روایی متقدم شیعه در قرن سوم است که از جهات مختلفی، مناقشه‌آمیز است و مورد نقد و گفتگوهای انتقادی برخی از اندیشمندان متقدم و متأخر امامیه قرار گرفته است. با توجه به برخی مطالب سست و نادرست موجود در این تفسیر و نیز مناقشات پیرامون آن و مخصوصاً روشن شدن عدم انتساب تفسیر به امام یازدهم(ع)، اکنون این سؤال و مسأله به وجود می‌آید که اگر تفسیر کنونی، برای امام حسن عسکری(ع) یا پدر بزرگوارشان نیست. پس مؤلف کتاب کنونی تفسیر چه کسی است؟ چه دلایلی وجود دارد که نشان دهد

تفسیر کنونی، متعلق به شخص بخصوصی است؟ یا اینکه این کتاب، با فرض عدم انتساب به امامین عسکریین (ع)، به نوعی «مجهول المؤلف» است؟ پژوهش حاضر طی مقدماتی به شناسایی مؤلف این تفسیر می‌پردازد و با دلایل و شواهدی از متن خود تفسیر و اسناد تاریخی دیگر نشان می‌دهد که مؤلف تفسیر کنونی، در واقع «حسن بن علی عسکری» ملقب به ناصر للحق اطروش، امام زیدیه و حاکم علوی طبرستان است.

۱۴۰۱- تجزیه و تحلیل اسناد تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / کاظم استادی.

چکیده: تفسیر امام حسن عسکری (ع) از جهات مختلفی هم‌چون «تاریخ تألیف»، «انتساب به مؤلف»، «اسناد کتاب» و از همه مهم‌تر «محتوای کتاب»، مناقشه‌آمیز است و مورد نقد برخی اندیشمندان قرار گرفته است. با توجه به این مناقشات، مخصوصاً مشکوک بودن انتساب تفسیر به امام حسن عسکری (ع)، لازم می‌نماید این تفسیر از ابعاد گوناگونی مورد بررسی قرار گیرد که یکی از آن‌ها، اسناد تفسیر است تا دانسته شود کل اسناد تفسیر، چگونه هستند؟ و آیا این اسناد یکسان می‌باشند؟ پژوهش حاضر به «گزارش شکلی اسناد تفسیر و بررسی آن‌ها» پرداخته است تا وضعیت کل اسناد تفسیر را برای پژوهشگران، روشن و در دسترس نماید که با توجه به آن، به بررسی دیگر ابعاد تفسیر بپردازند. با جستجو و بررسی منابع حدیثی، نسخه‌های خطی تفسیر و کتاب‌های مرتبط با این تفسیر، چند دسته اسناد قابل طرح هستند: ۱- اسناد تفسیر در روایات صدوق و در روایات انفرادی دیگر. ۲- اسناد در نسخه‌های خطی تفسیر. ۳- اسناد تفسیر در الاحتجاج. ۴- اسناد احتمالی و تعویضی دیگر. در نهایت و با تجزیه و تحلیل تمامی این اسناد، مشخص شد که نام «حسن بن علی» در تفسیر عسکری و نیز روایات منقول از آن، طی دوران و در مراحل مختلف نوشتاری و

نسخه‌برداری تغییراتی کرده است؛ به طوری که از یک شخصیت مذهبی - تاریخی زیدی مذهب، یعنی ناصر اطروش، به یک شخصیت مذهبی امامی، یعنی امام حسن عسکری (ع)، بدل شده‌اند. به عبارت دیگر کتاب تفسیر کنونی از ناصر اطروش است.

۱۴۰۱- معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / کاظم استادی.

چکیده: تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) از تفاسیر روایی شیعه با نزدیک به یک صد نسخه خطی است که در نوع خود، کم‌نظیر است. پیرامون نسخ خطی این تفسیر، تاکنون کار مستقلی انجام نشده و جدای معرفی مختصر نسخه‌ها در فهرس، مطلبی یافت نشد. بنابراین، لازم بود تحقیق مستقلی درباره‌ی کهن‌ترین نسخه‌ی خطی این تفسیر با طرح سؤالاتی انجام شود: ۱- کهن‌ترین نسخه‌ی خطی مستقل و غیرمستقل تفسیر عسکری کدام است؟ ۲- این نسخ خطی، اصیل هستند یا خیر؟ ۳- ویژگی‌های قدیمی‌ترین نسخ خطی تفسیر کدام است؟ در نوشتار حاضر، ضمن پاسخ به این پرسش‌ها مشخص شد که قدیمی‌ترین نسخه‌ی مستقل تفسیر، نسخه‌ی خطی دانشگاه تهران، به تاریخ ۸۰۸ قمری است و از آن سو، قدیمی‌ترین نسخه‌ی خطی (با تاریخ ۷۳۶) غیرمستقل از تفسیر که حدود چهل روایت از ۳۶۳ روایت موجود آن را دربردارد، نسخه‌ی خطی کتاب احتجاج است. همچنین روشن شد که نسخه‌ی کهن تفسیر، دو خطه و ترمیمی است و در ۱۶ برگ اول، به صورت حرفه‌ای، ترمیم شده است و به نظر می‌رسد که نام کاتب و تاریخ کتابت، مخدوش و نونویس باشند؛ هر چند که با توجه به متن اصلی نسخه، این نسخه متعلق به قرن هشتم یا نهم است و کاتب نسخه، حلی‌کیاء یا علی‌کیاء، احتمالاً از نسل شیعیان زیدی گیلان بوده است.

۱۴۰۱- وضعیت اعتبارسنجی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) / کاظم استادی.

چکیده: از گذشته تاکنون، نظرات متضادی پیرامون تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) بیان شده است؛ عده‌ای از اندیشمندان کتاب را مخدوش و موضوع می‌دانند و به آن تصریح یا اشاره نموده‌اند و عده‌ای از علماء نیز کتاب را به تصریح یا استفاده، معتبر دانسته‌اند. با توجه به این مناقشات و مخصوصاً ایراد اشکال به انتساب تفسیر به امامین عسکریین (ع)، این مسأله به وجود می‌آید که اصالت کتاب تفسیر عسکری چگونه است؟ اعتبار این کتاب در چه وضعیتی قرار دارد؟ آیا دلایلی بر عدم انتساب یا انتساب تفسیر به امامین عسکریین (ع) قابل طرح هستند؟ پژوهش حاضر، به صورت اختصاصی، طی مقدماتی به اعتبارسنجی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) پرداخته است. نتیجه‌ی پژوهش نشان می‌دهد که این تفسیر به دلایل مختلفی، هم معتبر نیست و هم از امامین عسکریین (ع) نیست؛ همانند: ۱ - مشهور نبودن تفسیر در بین امامیه تا قرن ششم. ۲ - عدم شناسائی تفسیر و راوی آن در فهرس و تراجم متقدم و متأخر. ۳ - مورد «مناقشه» بودن تفسیر از ابتدای رواج. ۴ - مشکلات رجالی و اسنادی، همانند تفاوت سند نسخه‌ی تفسیر در احتجاج با سند نسخه‌ی خود تفسیر. ۵ - ناهماهنگی داستان‌های راویان تفسیر با امام عسکری (ع). ۶ - مورد استفاده قرار نگرفتن تفسیر توسط جمهور علمای امامیه.

۱۴۰۱- تجزیه و تحلیل محتوای داستان‌های راویان تفسیر منسوب به امام حسن

عسکری (ع) / کاظم استادی.

چکیده: این پژوهش، به صورت اختصاصی به سه داستان راویان اولیه این تفسیر که در متن کتاب موجود هستند، می‌پردازد تا با دلایل و قرائنی نشان دهد که مؤلف تفسیر،

می‌تواند چه کسی باشد. پس از تجزیه و تحلیل تاریخی این داستان‌ها و با توجه به همه‌ی شواهد و قرائن مشخص شد که داستان‌های سه‌گانه‌ی تفسیر عسکری، با زندگی و شرح حال و موقعیت حسن بن علی ملقب به ناصر اطروش در طبرستان، هماهنگ هستند. می‌توان نتیجه گرفت که شخصیت ناقل تفسیر در این داستان‌ها، حسن بن علی عسکری، ملقب به ناصر للحق زیدی است.

۱۴۰۱- شرح حال و زندگانی ابوجعفر الحسینی العلوی المرعشی / کاظم استادی.

چکیده: تمام کتاب تفسیر امام حسن عسکری (ع) و نیز بخش قابل توجهی از کتاب احتجاج به نقل از یک راوی با نام «مهدی بن ابی‌حرب» یا «مهدی بن الحارث» است. اطلاعاتی از شرح حال و ترجمه‌ی وی در منابع رجال و تراجم شیعه وجود ندارد. بنابراین لازم است این راوی شناسایی و ترجمه شود. در پژوهش حاضر، با بهره‌گیری بیش از نود منبع، شرح حال وی جستجو و تجزیه و تحلیل ارائه شده است.

۱۴۰۲- بررسی رجالی حسن بن علی عسکری اطروش، صاحب تفسیر عسکری، در منابع امامیه / کاظم استادی.

چکیده: حسن بن علی عسکری یا ناصر کبیر (م ۳۰۴ق)، جدای از مقام حکومتی خود در دولت علویان طبرستان، عالم و محدث نیز بوده است و روایات محدودی از او در منابع امامیه وجود دارد. در پژوهش‌های جدید مشخص شده که تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) از آثار اوست. بنابراین، اکنون بیش از ۴۲۰ روایت منقول از او در منابع امامیه دستیاب می‌باشد. اطروش برخی از روایات تفسیر عسکری را به نقل از دیگران نقل نموده است، اما بسیاری از آن روایات هم، نقل واحدی از شخص وی

هستند. بنابراین لازم است جدای از اینکه تفسیر عسکری از ابعاد گوناگون مورد دقت قرار می‌گیرد، بررسی رجالی ناصر کبیر نیز انجام شود تا دانسته شود که آیا هویت و شخصیت اطروش در منابع متقدم امامیه شناخته شده است؟ یا بررسی شود که وضعیت رجالی ناصر کبیر از نظر توثیق و تضعیف در منابع رجالی متقدم و متأخر شیعه امامیه چگونه است؟ و در آخر روشن شود که روایات تفسیری وی را از نظر اعتبار رجالی چگونه می‌توان ارزیابی و اعتبارسنجی نمود؟ در پژوهش حاضر، ضمن بررسی رجالی حسن بن علی اطروش مشخص شد که وی در منابع رجالی متقدم و متأخر شیعه به نوعی ناشناخته است و با توجه به عدم توثیق وی در این منابع، اطروش از نظر اعتبار رجالی، ضعیف ارزیابی می‌گردد.

۱۴۰۲- ترجمه و بررسی رجالی محمد بن قاسم مفسر استرآبادی راوی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / کاظم استادی.

چکیده: تمام کتاب کنونی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و نیز بخش قابل توجهی از روایات کتاب احتجاج منسوب به طبرسی به نقل از یک راوی با نام «محمد بن قاسم جرجانی» یا «محمد بن ابی قاسم استرآبادی»، معروف به «ابی الحسن جرجانی مفسر» است. این شخص در منابع رجالی و تراجمی شیعه امامیه، مجهول می‌باشد و اطلاعات قابل توجهی از وی بیان نشده است. پس لازم است این راوی، شناسایی و ترجمه شود. این کار چندین فایده دارد: اول اینکه، تکلیف کتاب تفسیر و بخشی از احتجاج از نظر هویت رجالی راوی آن‌ها روشن می‌شود. دوم اینکه، تاریخ نقل و انتقالات این کتاب‌ها، گویا می‌گردند. سوم اینکه، ممکن است برخی از مناقشات پیرامون این دو کتاب مرتفع و یا از آن سو مناقشات جدیدی ایجاد گردند. بنابراین

اکنون مهم است پرسیده شود: ۱- آیا «محمد بن قاسم جرجانی» یا «محمد بن ابی قاسم استرآبادی» یک شخصیت هستند و اسامی دوگانه، بر اثر تصحیف ایجاد شده‌اند یا خیر؟ ۳- چه اطلاعاتی در دیگر منابع غیررجالی و تراجمی از ایشان وجود دارد؟ ۴- تاریخ و ترجمه‌ی این راوی تفسیر، چگونه است؟ پژوهش حاضر، به وسیله برخی اطلاعات و شواهد جنبی به بررسی تاریخ و ترجمه‌ی ابوالحسن جرجانی مفسر پرداخته است تا حتی الامکان، شرح حال و بررسی رجالی‌ای از وی ارائه دهد.

۱۴۰۲- گزارشی از محتوای کتاب تفسیر عسکری اطروش / کاظم استادی.

چکیده: به تازگی کتاب مفصلی درباره‌ی انتساب و بازشناسی مؤلف تفسیر عسکری، نگارش یافته است که شامل ۱۲ فصل می‌باشد. نوشته‌ی حاضر، ضمن معرفی این کتاب و خلاصه‌ای از فصول کتاب و نتایج آن به بازشناسی تفسیر عسکری و نیز شناسایی و معرفی مؤلف این تفسیر می‌پردازد و با مروری بر دلایل و شواهدی از متن خود تفسیر و اسناد تاریخی دیگر مطرح می‌نماید که مؤلف تفسیر، در واقع «حسن بن علی عسکری» ملقب به ناصر للحق اطروش، حاکم علوی طبرستان و امام زیدیه بوده است.

۵- منابع غیرمستقل پیرامون تفسیر منسوب به امام عسکری

منظور از منابع غیرمستقل، منابع و مآخذی هستند که بخش اندکی از آن‌ها به تفسیر منسوب پرداخته شده است و یا لابه‌لای متن آن‌ها می‌توان استنادات و مطالبی پیرامون تفسیر عسکری یافت.

اطلاعات شناسنامه‌ای آن‌ها به ترتیب الفبایی نام مؤلف، عبارت‌اند از:

۱. ابن اسفندیار، محمد (۱۳۲۰ش). *تاریخ طبرستان*، به کوشش عباس اقبال آشتیانی،

تهران: بی‌نا.

۷۸ دوفصلنامه تفسیرپژوهی - سال دهم، جلد دوم، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۲. ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ق). *الفهرست*، تعلیق ابراهیم رضانی، بیروت: دارالمعرفه.
۳. ابن رازی، جعفر بن احمد قمی (۱۳۶۹ق). *جامع الاحادیث*، تهران: اسلامیه.
۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا). *معالم العلماء*، نجف: المطبعة الحیدریة.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۶۹ق). *متشابه القرآن و مختلفه*، قم: دارالبیدار للنشر.
۶. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب*، قم: علامه.
۷. ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۴۱۸ق). *الاصیلی فی انساب الطالبین*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
۸. ابن عنبه، احمد بن علی (۱۴۱۷ق). *عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب*، قم، مؤسسه ی انصاریان.
۹. ابن غضائری، احمد بن الحسین (۱۴۲۲ق). *رجال*، به کوشش حسینی جلالی، قم: دارالحديث.
۱۰. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش). *در جستجوی ابوجعفر الحسینی العلوی المرعشی*، *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، دانشگاه آزاد اسلامی.
۱۱. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش). *بازشناسی نویسندگان توقیعات منسوب به امام عصر(ع) برای شیخ مفید، انتظار موعود*، (۷۳).
۱۲. استرآبادی، محمد بن علی (۱۴۲۲ق). *منهج المقال*، قم: آل البيت(ع).
۱۳. اصفهانی افندی، عبدالله (۱۴۰۳ق). *ریاض العلماء*، قم: بی نا.
۱۴. اطروش، حسن بن علی (۱۴۱۸ق). *البساط*، یمن: مکتبه التراث الاسلامی.
۱۵. امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ق). *اعیان الشیعة*، بیروت: دارالتعارف.
۱۶. اوحدی حائری، پروین دخت (۱۳۸۵ش). *اوضاع شیعیان در دوره متوکل عباسی*، *شیعه شناسی*، (۱۳).
۱۷. بحر العلوم، محمد مهدی (۱۳۶۳ش). *الفوائد الرجالیة*، تهران: مکتبه الصادق(ع).

۱۸. برقی، احمد بن عبدالله (۱۳۸۳ش). *رجال*، تصحیح: کاظم موسوی میاموی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۹. بلاغی، محمدجواد (بی تا). *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*، قم: مکتبه الوجدانی.
۲۰. پاکتچی، احمد (۱۳۹۱ش). *دانشنامه بزرگ اسلامی (حسن عسکری (ع))*، ج ۲۰، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۲۱. تفرشی، مصطفی بن الحسین (بی تا). *تقد الرجال*، قم: آل بیت (ع).
۲۲. تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۸ق). *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، قم: اسماعیلیان.
۲۳. تهرانی، آقابزرگ (بی تا). *طبقات اعلام الشیعه*، تحقیق: علینقی منزوی، قم: اسماعیلیان.
۲۴. جعفریان، رسول (۱۳۸۷ش). *اطلس شیعه*، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۲۵. جعفریان، رسول (۱۳۸۸ش). *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*، تهران: علم.
۲۶. حاکم جشمی (منسوب به)، محسن بن محمد (۱۳۸۳ش). *تنبيه الغافلين عن فضائل الطالبین*، تهران: شمس الضحی.
۲۷. حاکم جشمی، محسن بن محمد (بی تا). *جلاء الابصار فی متون الأخبار*، بی جا: بی نا.
۲۸. حر عاملی (۱۴۱۶ق). *وسائل الشیعة*، قم: آل البيت (ع).
۲۹. حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا). *امل الآمل فی علماء جبل عامل*، تحقیق السید احمد الحسینی، بغداد: مکتبه اندلس.
۳۰. حسینی اشکوری، احمد (۱۴۱۳ق). *مؤلفات الزیدیه*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
۳۱. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷ق). *خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال*، قم: مؤسسه نشر الفقاهة.
۳۲. خزاز رازی، علی بن محمد (۱۴۰۱ق). *کفایة الأثر*، قم: بیدار.

۸۰ دوفصلنامه تفسیریژوهی - سال دهم، جلد دوم، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۳۳. خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق). *معجم رجال الحدیث*، بی‌جا: موسسه آیت‌الله خویی.
۳۴. درایتی مصطفی (۱۳۹۱ش). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران*، تهران: کتابخانه ملی.
۳۵. الدیلمی، الحسن بن محمد (۱۳۶۹ق). *قواعد عقاید آل محمد الباطینه*، بکوشش الحسن الکوثری، مصر: الثقافه الاسلامیه.
۳۶. رایینو، هل (۱۳۶۴ش). *فرمانروایان گیلان*، ترجمه جکتاجی، رشت: گیلکان.
۳۷. رایینو، هل (۱۳۶۶ش). *ولایت دارالمرز گیلان*، ترجمه خماسی‌زاده، رشت: طاعتی.
۳۸. شریعتی فوکلابی، حسن (۱۳۸۸ش). *حکومت شیعی آل‌کیا در گیلان*، قم: شیعه‌شناسی.
۳۹. شعرانی، ابوالحسن (۱۳۸۶ش). *پژوهش‌های قرآنی علامه شعرانی (حاشیه مجمع البیان)*، قم: بوستان کتاب.
۴۰. شفق خواتی، محمد (۱۳۸۶ش). *امامت از دیدگاه زیدیه و امامیه مقاله، پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی*، (۲۱).
۴۱. شوشتری، محمدتقی (۱۴۰۱ق) *الاحبار الدخیلة*، تهران: مکتبه الصدوق.
۴۲. شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۰ق). *قاموس الرجال*، قم: النشر الإسلامی.
۴۳. شوشتری، نورالله (۱۳۷۷ش). *مجالس المؤمنین*، تهران: اسلامیه.
۴۴. صالح، صبحی ابراهیم (۱۳۷۲ق). *مباحث فی علوم القرآن*، قم: منشورات الرضی.
۴۵. صالحی، محمدعلی (۱۴۰۰ش). *نگاهی نو به منابع کهن در جستجوی آثار و احوال ناصر کبیر، هفت آسمان*، ۲۳ (۸۱).
۴۶. صدوق، محمدبن‌علی (۱۳۵۷ش). *التوحید*، چاپ هاشم حسینی طهرانی، قم: بی‌نا.
۴۷. صدوق، محمدبن‌علی (۱۳۶۲ش). *صفات الشیعه*، تهران: اعلمی.
۴۸. صدوق، محمدبن‌علی (۱۳۷۶ش). *الأمالی صدوق*، تهران: کتابچی.
۴۹. صدوق، محمدبن‌علی (۱۳۷۹ق). *معانی الاخبار*، قم: جامعه مدرسین.

۵۰. صدوق، محمدبن علی (۱۳۸۹ق). *خصال*، تهران: مکتبه الصدوق.
۵۱. صدوق، محمدبن علی (۱۳۹۰ق). *عیون اخبار الرضا*، نجف: المطبعة الحیدریة.
۵۲. صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*، قم: دفتر نشر اسلامی.
۵۳. صدوق، محمدبن علی (بی تا). *علل الشرایع*، قم: مکتبه الداوری.
۵۴. طبرسی منسوب به أحمد بن علی (۱۳۸۶ق). *الاحتجاج*، تعلیق محمد باقر الخرسان، نجف: النعمان.
۵۵. طبرسی، منسوب به أحمد بن علی (۷۳۶ق). *نسخه خطی احتجاج*، کتابخانه حوزہ علمیہ اردکان به شماره ی ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ق.
۵۶. طبری (منسوب به)، ابن رستم (بی تا). *دلائل الامامة*، قم: بعثت.
۵۷. طبری، عمادالدین (۱۳۸۳ق). *بشارة المصطفى*، نجف: الحیدریة.
۵۸. طریحی، فخرالدین بن محمد علی (بی تا). *جامع المقال*، تهران: بوذرجمهری.
۵۹. طوسی (۱۴۱۷ق). *الفهرست*، تحقیق: جواد القیومی، قم: بی نا.
۶۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۴۸ش). *اختیار معرفة الرجال*، بی جا: مرکز تحقیقات و مطالعات.
۶۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۹ق). *الغیبة*، قم: معارف اسلامی.
۶۲. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *الفهرست*، قم: شریف رضی.
۶۳. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۱ق). *رجال*، بکوشش محمدصادق بحر العلوم، نجف: بی نا.
۶۴. عربضی، علی بن جعفر (۱۳۶۸ش). *مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها*، بی جا: المؤتمر العالمي للامام الرضا (ع).
۶۵. عسکری، منسوب به حسن (۸۰۸ق). *نسخه ی خطی تفسیر عسکری*، کتابخانه ی دانشگاه تهران به شماره ی ۶۴۱۴.

۸۲ دوفصلنامه تفسیر پژوهی - سال دهم، جلد دوم، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۶۶. عسکری، منسوب به حسن(ق ۱۰). *نسخه‌ی خطی تفسیر عسکری*، کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی به شماره‌ی ۱۱۱۶۵ با تاریخ قرن ۱۰.
۶۷. عسکری، منسوب به حسن(ق ۱۱). *نسخه‌ی خطی تفسیر عسکری*، کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی به شماره‌ی ۱۱۹۸۵ قرن ۱۱.
۶۸. العشی، احمد بن قاسم(بی تا). *البحر الزخار الجامع لمذاهب علماء الامصار*، یمن: مکتبه الیمن.
۶۹. علم‌الهدی، علی بن حسین(۱۳۹۸ش). *المسائل الناصریات*، تحقیق بروجردی، قم: دار‌الحديث.
۷۰. عمری، علی بن محمد(۱۴۲۲ق). *المجدی فی انساب الطالبین*، قم: کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی.
۷۱. قهبانی، عنایة‌الله(۱۳۶۴ش). *مجمع الرجال*، تحقیق علامه، قم: اسماعیلیان.
۷۲. کراجکی، محمد بن علی(۱۴۱۰ق). *کنز القوائد*، قم: دار الذخائر.
۷۳. مادلونگ، ویلفرد(۱۹۸۷م). *اخبار ائمة الزیدیه*، بیروت: المعهد الالماني للابحاث الشرقيه.
۷۴. مامقانی(۱۴۳۱ق). *تنقیح المقال فی علم الرجال*، قم: آل البيت (ع).
۷۵. مجلسی، محمدباقر(۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*، بیروت: الوفاء.
۷۶. محلاتی، ذبیح‌الله(۱۳۸۴ش). *مآثر الکبراء فی تاریخ سامرا*، قم: مکتبه‌الحیدریه.
۷۷. محلی، حمید بن احمد(۱۴۲۳ق). *الحدائق الوردیه فی مناقب ائمة الزیدیه*، صنعا: مکتبه بدر.
۷۸. مسعودی، علی بن الحسین(۱۳۸۵ق). *مروج الذهب*، تحقیق عبدالحمید، مصر: المکتبه التجاريه الکبری.
۷۹. منتجب‌الدین، علی بن عبدالله(۱۳۶۶ش). *فهرست*، قم: کتابخانه‌ی آیت‌الله مرعشی.

مأخذشناسی توصیفی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / کاظم استادی ۸۳

۸۰. المنصور بالله، عبدالله (۱۴۲۲ق). مجموع رسائل الامام المنصور بالله، (کتاب الشافی)، صنعاً: مؤسسه الامام زید بن علی الثقافه.

۸۱. موسوی تنیانی، سید اکبر (۱۳۹۴ش). بررسی انتقادی دیدگاهها درباره مذهب ناصر کبیر و خاندان او، مجله‌ی تاریخ اسلام، ۱۶ (۲).

۸۲. موسوی نژاد، سید علی (۱۳۹۲ش). مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (ع).

۸۳. المؤیدی، مجدالدین بن محمد (۱۴۴۱ق). التحف شرح الزلف، صعدة: مكتبة أهل البيت (ع).

۸۴. ناشناس (بی تا). التحفة البهية فی أحوال الزيدية، نجف: نسخ خطی کتابخانه‌ی کاشف الغطاء، شماره‌ی ۹۴۸۰.

۸۵. ناشناس (حدود قرن هشتم). رسالة فی تراجم علماء الزيدية و تألیفاتهم، نجف: نسخ خطی کتابخانه‌ی کاشف الغطاء، شماره‌ی ۱۵۷۳.

۸۶. ناشناس (حدود قرن ۸). رساله‌ای خطی ناقص درباره زیدیان گیلان، نجف: نسخ خطی کتابخانه‌ی کاشف الغطاء، شماره‌ی ۱۵۷۳.

۸۷. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). رجال، به کوشش زنجانی، قم: نشر اسلامی.

۸۸. واردی کولایی، تقی (۱۳۸۹). تاریخ علویان طبرستان، قم: انتشارات دلیل‌ما.

۸۹. هارونی، یحیی بن حسین (۱۴۱۶ق). الافاده فی تاریخ ائمه الساده، تحقیق یحیی عزان، اردن: مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه.

۹۰. هوسمی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۹ش). الابانه، مقدمه: محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه مجلس.

نتیجه گیری

آثاری به امام حسن عسکری (ع) منسوب شده‌اند که انتساب‌هایی نادرست به ایشان می‌باشند. در این میان به نظر می‌رسد که غالب روایات، احادیث، نامه‌ها و وقایعی که به منطقه‌ی سامرا و راویان مرتبط با آن دیار ختم نمی‌شوند، انتساب‌هایی ناصواب به امام حسن عسکری (ع) می‌باشند و آن‌ها را می‌توان با توجه به شواهدی مرتبط با زندگی ناصر کبیر اطروش (حاکم طبرستان) و تشابه اسمی وی با امام یازدهم (ع) دانست.

یکی از این انتساب‌های نادرست به امام حسن عسکری (ع)، منسوب شدن تفسیر ناصر اطروش به ایشان است که بازپژوهی‌هایی را درباره‌ی این تفسیر لازم می‌دارد. در پژوهش حاضر، ضمن معرفی شناسنامه‌ای و توصیفی حدود ۴۶ اثر مستقل یا قابل توجه درباره‌ی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) که در سال‌های اخیر درباره‌ی این اثر نوشته و منتشر شده، به مأخذشناسی شناسنامه‌ای ۹۰ اثر که بخشی کوتاه از آن‌ها به کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) یا اطلاعاتی مرتبط با آن هستند، پرداخته شده است.

*****

کتابنامه

عناوین مقالات موجود در کتاب‌شناسی، به نوعی به عنوان منابع این مقاله محسوب می‌شوند، ولی برای جلوگیری از تکرار، از درج دوباره‌ی آن‌ها خودداری می‌نماییم. بنابراین، جدای از مقالاتی که در متن نوشته حاضر به آن‌ها پرداخته شد، منابع و کتابنامه‌ی دیگر مقاله عبارت‌اند از:

ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۷۱م). وفيات الأعیان، بیروت: دار صادر.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق) مناقب آل ابی طالب، قم: علامه.

استادی، رضا (۱۳۶۴ش). بحثی درباره‌ی تفسیر امام حسن العسکری (ع)، نور علم، (۱۳).

استادی، کاظم (۱۴۰۰ش). ث، معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، هفت آسمان، (۸۳).

_____ (۱۴۰۱ش). ش، بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری، علوم قرآن و حدیث فردوسی، ۵۴ (۱۰۹).

امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق). اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف.

بلاغی، محمدجواد (بی تا). آلاء الرحمن فی تفسیرالقرآن، قم: مکتبه الوجدانی.

بهنیافر، احمدرضا (۱۳۹۱ش). مواضع و اقدامات سیاسی امام حسن عسکری (ع) در برابر خلافت عباسی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۳ (۷).

پاکتچی، احمد (۱۳۹۱ش). دانشنامه بزرگ اسلامی (حسن عسکری ع)، ج ۲۰، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

جعفریان، رسول (۱۳۷۱ش). اسوه‌های بشریت (۱۱): امام حسن عسکری علیه‌السلام، نور علم، (۴۷)، ۱۴ - ۴۰.

حسنی، محمدجواد (۱۳۹۷ش). صحیفه توقیعات امام عسکری علیه‌السلام به صفار با تمرکز بر گزارش الفقیه، کتاب شیعه، (۱۷ و ۱۸)، ۱۶۱ - ۱۷۲.

خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق). معجم رجال الحدیث، بی جا: نشر توحید، نیز: نشر موسسه‌ی آیت‌الله خویی.

راوندی، سعید بن عبدالله (۱۴۰۹ق). الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسه امام مهدی (عج).

شعرانی، ابوالحسن (۱۳۸۶ش). پژوهش‌های قرآنی علامه شعرانی (حاشیه مجمع البیان)، قم: بوستان کتاب.

شوشتری، محمدتقی (۱۴۰۱ق). الاخبار الدخیلة، تهران: مکتبه الصدوق.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). کمال‌الدین و تمام النعمة، تهران: اسلامیه.

عسکری، حسن (۱۴۰۹ق). التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری، تحقیق محمدباقر ابطحی، قم: موسسه‌ی امام مهدی (ع).

- علم الهدی، محمد بن محسن (۱۴۰۹ق). معادن الحکمة، قم: نشر اسلامی.
- کرجی، علی (۱۳۸۲ش). کتاب شناسی امام عسکری (ع)، فرهنگ کوثر، (۶۰)، ۱۲۲-۱۲۶.
- محلّاتی، ذبیح الله (۱۳۸۴ش). مآثر الکبراء فی تاریخ سامرا، قم: مکتبه الحیدریه.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۴ق). الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسهی آل البيت (ع)، قم: دار المفید.
- نبوی، سید مجید، و غضنفری، علی، و مرادی سحر، رضا (۱۳۹۷ش). کتاب شناسی سه زبانه امام حسن عسکری (ع)، بینات، (۹۹ و ۱۰۰)، ۲۲۷ - ۲۵۶.
- نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (۱۴۰۷ق). رجال نجاشی، به کوشش زنجانی، قم: نشر اسلامی.
- _____ سایت پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز)، به نشانی اینترنتی: [/https://www.noormags.ir](https://www.noormags.ir).
- _____ سایت پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)، به نشانی اینترنتی: [/https://irandoc.ac.ir](https://irandoc.ac.ir).
- _____ سایت خانهی کتاب و ادبیات ایران (بانک اطلاعات کتاب ایران)، به نشانی اینترنتی: [/https://ketab.ir](https://ketab.ir).
- _____ سایت کتابخانه ملی، به نشانی اینترنتی: [/https://www.nlai.ir](https://www.nlai.ir).
- _____ سایت نمایه سازی مجلات ایران (مگیران)، به نشانی اینترنتی: <https://www.magiran.com>.
- _____ سایت نمایه سازی مقالات همایش ها (سیویلیکا)، به نشانی اینترنتی: [/https://civilica.com](https://civilica.com).
- _____ کتابخانهی گنجینهی نور (مرکز حفظ و نگهداری پژوهش ها و پایان نامه های قرآنی)، قم: مؤسسهی معارف اسلامی امام رضا (ع).

Bibliography

The titles of the articles in the bibliography are somehow considered as the sources of this article; But to avoid repetition, we refrain from inserting them again. Therefore, apart from the articles discussed in the text of this article, other sources and bibliography of the article are:

Ibn Khalkan, Ahmad Ibn Muhammad(1971 A.D). Vafiat Al-Ayan, Beirut: Dar Al Sadir. [In Arabic].

- Ibnshahrashoob, Muhammad ibn Ali(1379 A.H). *Manaqib Al Abi Talib*, Qom: Allameh. [In Arabic].
- Ostadi, Reza(1986). A discussion about the interpretation of Imam Hasan al-Askari (a.s.), *Noor Al Elm*, (13). [In Persian].
- Ostadi, Kazem(2021). Introduction and review of the oldest manuscript of the commentary attributed to Imam Hasan Askari (AS), *Haft Asman*, (83). [In Persian].
- Ostadi, Kazem(2022). Recognition of the author of the commentary attributed to Askari, *Ferdowsi Qur'an and Hadith Sciences*, 54, (109). [In Persian].
- Amin Ameli, Seyyed Mohsen(1403 A.H). *Ayan al-Shi'a*, Beirut: Dar al-Taarif. [In Arabic].
- Balaghi, Mohammad Javad(nd). *Alaa al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an*, Qom: Al-Wojdani School. [In Arabic].
- Behniafar, Ahmad Reza(2013). Political positions and actions of Imam Hassan Askari (a.s.) against the Abbasid Caliphate, *History of Islamic Culture and Civilization*,3 (7). [In Persian].
- Paktachi, Ahmad(2013). *The Great Islamic Encyclopedia (Hasan Askari)*, Vol. 20, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopaedia. [In Persian].
- Jafarian, Rasool(1992). The Distortions of Humanity (11): Imam Hassan Askari, peace be upon him, *Noor Al Elm*, (47), 40-14. [In Persian].
- Hasani, Mohammad Javad(2017). *Sahifah Taqiyaat of Imam Askari (peace be upon him) to Safar with a focus on the report of al-Faqih, Kitab Shia*, (17 and 18), 161-172. [In Persian].
- Khoei, Seyyed Abul Qasim(1413 A.H). *The Compendium of Rijal al-Hadith*, NP: Tawheed Publishing. Also: Publication of Ayatollah Khoei Institute. [In Arabic].
- Ravandi, Saeed bin Abdullah(1409 A.H). *Al-Kharaij and Al-Jaraih*, Qom: Imam Mahdi Institute (AS). [In Arabic].
- Shearani, Abul Hasan(2007). *Quranic researches of Allameh Shearani (margin of Majma al-Bayan)*, Qom: Bostan Kitab. [In Persian].
- Shushtri, Mohammad Taqi(1401 A.H). *Al-Akhbar al-Dakhila*, Tehran: Al-Sadooq School. [In Arabic].
- Sadouq, Muhammad bin Ali(1395 A.H). *Kamal al-Din and Tammam al-Naimah*, Tehran: Islamia. [In Arabic].
- Askari, Hassan(1409 A.H). *Al-Tafsir al-Mansoob to Imam Abi Muhammad al-Hassan ibn Ali al-Askari*, research by Muhammad Baqir Abtahi, Qom: Imam Mahdi Institute (a.s). [In Arabic].
- Alam Al-Hoda, Muhammad bin Mohsen(1409 A.H). *Ma'aden Al-Hikmah*, Qom: Islamic Publishing House. [In Arabic].

- Karaji, Ali(2012). Bibliography of Imam Askari (AS), Farhang Kausar, (60), 122-126. [In Persian].
- Mahalati, Zabihullah(2005). Al-Kabra's work in the history of Samarra, Qom: Al-Haydariyeh School. [In Arabic].
- Mofid, Muhammad bin Nu'man(1414 A.H). Al-Arshad in the knowledge of Hajjaj Allah Ali al-Abad, Research by Al-Al-Bayt (A.S.), Qom: Dar Al-Mofid. [In Arabic].
- Nabavi, Seyed mjid, and Ghazanfari, Ali, and Moradi-Sahr, Reza (2017). Trilingual bibliography of Imam Hasan Askari (a.s.), Binat, (99 and 100), 227-256. [In Persian].
- Najashi, Abul al-Abbas Ahmed bin Ali(1407 A.H). Rizal Najashi, by Zanjani's effort, Qom: Islamic Publishing House. [In Arabic].
- _____ The site of Noor specialized magazines database (Noormags), at the Internet address: <https://www.noormags.ir/>.
- _____ Iran's Information Science and Technology Research Institute (Irandak), at: <https://irandoc.ac.ir/>
- _____ Iran Book and Literature House Website (Iran Book Database), URL: <https://ketab.ir/>
- _____ National Library website at <https://www.nlai.ir/>
- _____ Indexing site of Iranian magazines (Magiran), at the Internet address: <https://www.magiran.com>.
- _____Conference articles indexing site (Civilica), at the Internet address: <https://civilica.com/>
- _____Ganjineh Noor Library (Preservation Center for Quranic Researches and Dissertations), Qom: Imam Reza Institute of Islamic Studies.